

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΦΛΩΡΙΝΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ
ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ

Διατμηματικό πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών «επιστήμες της αγωγής»:

«Η διδασκαλία της νέας ελληνικής γλώσσας»

Διπλωματική εργασία

**Η αναπαράσταση του γυναικείου φύλου σε διηγήματα του Παπαδιαμάντη
της Ευγενίας Δαμιανού**

Επιβλέπων καθηγητής:

Κωνσταντίνος Ντίνας, Καθηγητής της Σχολής Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών
Επιστημών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας, Πρόεδρος του Παιδαγωγικού
Τμήματος Νηπιαγωγών

Εξεταστές:

Μαρία Γεωργιάλου, Επίκουρη Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών
του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας

Άννα Χατζηπαναγιωτίδου, καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Frederick

Φλώρινα, Απρίλιος 2024

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω από τα βάθη της καρδιάς μου τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Κωνσταντίνο Ντίνα για την καθοδήγηση που μου έδωσε, καθώς και για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε, ώστε να εκπονήσω τη διπλωματική μου εργασία. Η άμεση ανταπόκριση, η διαρκής επικοινωνία, η ακριβολογία, η υπομονή και η ακαδημαϊκή καθοδήγησή του ήταν για μένα απαραίτητα και πολύτιμα στοιχεία σε όλη τη διάρκεια της προσπάθειάς μου. Είμαι ευγνώμων για όσα μου δίδαξε από επιστημονικής πλευράς τόσο στη διάρκεια των μαθημάτων, όσο και στη συγγραφή της διπλωματικής εργασίας. Επίσης, ευχαριστώ τα υπόλοιπα μέλη της Τριμελούς Επιτροπής την κ. Μαρία Γεωργάλου και την κ. Άννα Χατζηπαναγιωτίδου, οι οποίες δέχτηκαν να συμμετάσχουν στην εξεταστική επιτροπή, καθώς και όλους τους καθηγητές για τη γνωστική κατάρτιση που μου πρόσφεραν και τη συνεργασία που είχαμε στο Διατμηματικό Πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών «Επιστήμες της Αγωγής»: « Η διδασκαλία της νέας ελληνικής γλώσσας».

Copyright © Ευγενία Δαμιανού, 2024.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. Allrightsreserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα. Οι απόψεις και τα συμπεράσματα που περιέχονται σε αυτό το έγγραφο εκφράζουν τον συγγραφέα και μόνο.

Όνοματεπώνυμο: Ευγενία Δαμιανού

A.E.M.: 110

Ηλεκτρονική διεύθυνση: evgenia.damianou@yahoo.com

Έτος εισαγωγής: 2022

Τίτλος διπλωματικής εργασίας: Η αναπαράσταση του γυναικείου φύλου σε διηγήματα του Παπαδιαμάντη

Δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία δεν αποτελεί προϊόν λογοκλοπής, είναι προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας, η βιβλιογραφία και οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα με παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή. Επισημαίνεται πως η συγκεκριμένη επιλογή βοηθά στον περιορισμό της λογοκλοπής διασφαλίζοντας έτσι τον/τη συγγραφέα.

Ημερομηνία 10 - 3 - 2024

Η δηλούσα

Ευγενία Δαμιανού

Περίληψη

Στη συγκεκριμένη εργασία γίνεται λόγος για τη γλωσσική ποικιλία γενικότερα και στη λογοτεχνία ειδικότερα σε διηγήματα του Αλ. Παπαδιαμάντη και για την αναπαράσταση της γυναίκας μέσω αυτής. Πρώτα, επιχειρείται η οριοθέτηση και η αποσαφήνιση της γλωσσικής ποικιλίας, της διαλέκτου και του ιδιώματος σε τομείς, όπως είναι οι κοινωνικοί, οι γεωγραφικοί. Επιπλέον, γίνεται και ανασκόπηση βιβλιογραφίας για γλωσσολογικά ζητήματα. Ακολούθως, επισημαίνεται η γλωσσική ποικιλία στη γλώσσα του Αλ. Παπαδιαμάντη. Έπειτα, παρουσιάζεται η βιογραφία του διηγηματογράφου με στοιχεία που πιθανά επιδρούν στην αναπαράσταση του γυναικείου φύλου της εποχής του. Μετά από βιβλιογραφική έρευνα σε διηγήματα του συγγραφέα ανθολογούνται αποσπάσματα, στα οποία απεικονίζεται η γυναίκα στη Σκιάθο και στις φτωχικές συνοικίες της Αθήνας. Ειδικότερα, μέσα από το θησαύρισμα των μοναδικών, πολυποίκιλων, γλωσσικών επιλογών του διηγηματογράφου αναπαρίσταται η καθημερινή ζωή των γυναικών, κάποιες ιδιαίτερες εκφάνσεις των προσωπικοτήτων τους, τα κοινωνικά στερεότυπα και αναδύονται πολλά κοινωνικά θέματα. Ακόμα, πραγματοποιείται η συνδυαστική παράθεση των αποσπασμάτων για το κορίτσι, τη νεαρή κόρη-ανύπαντρη, την παντρεμένη γυναίκα, τη μάνα, τη χήρα, τη γυναίκα μεγαλύτερης ηλικίας, τη γυναίκα της γειτονιάς με ταυτόχρονες διαπιστώσεις και σχολιασμό. Η εργασία ολοκληρώνεται με την κριτική θεώρηση των ευρυμάτων και τα συμπεράσματα.

Λέξεις-κλειδιά: γλωσσική ποικιλία, Αλ. Παπαδιαμάντης, διηγήματα, γυναίκα

Abstract

In this specific paper, there is discussion about linguistic diversity in general and in literature in particular in short stories by Al. Papadiamanti and about the representation of the woman. First, the demarcation and clarification of linguistic diversity, dialect and idiom is attempted in areas such as social and geographical. In addition, a literature review on linguistic issues is also carried out. Next, the linguistic diversity in Al. Papadiamanti's language is pointed out. Then, the biography of the author is presented with elements that probably affect the representation of the female gender of his time. After a bibliographic research in the short stories of the author, excerpts are anthologized, in which the woman is depicted in Skiathos and in the poor districts of Athens. In particular, through the hoarding of the short story writer's unique, diverse, language choices, their daily lives are represented, some particular aspects of their personalities, social stereotypes and many social issues. Furthermore, an attempt is made to compare the parts of short stories about the girl, the young unmarried daughter, the married woman, the mother, the widow, the older woman, the neighborhood woman with simultaneous findings and commentary. The work concludes with the critical consideration of the findings and conclusions.

Key-words: linguistic diversity, Al. Papadiamantis, short stories, woman

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	8
1. Γλωσσική ποικιλία	10
1.1. Η γλωσσική ποικιλία του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη	16
2. ΚΕΦΑΛΑΙΟ	18
Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης	18
3. ΚΕΦΑΛΑΙΟ	24
Η αναπαράσταση του γυναικείου φύλου μέσω της γλωσσικής ποικιλίας σε διηγήματα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη	24
3.1. Το κορίτσι, η κόρη	24
3.2. Η νεαρή γυναίκα, η ανύπαντρη	29
3.3. Η παντρεμένη γυναίκα	40
3.4. Η μάνα	48
3.5. Η χήρα πεθερά	51
3.6. Η γυναίκα μεγαλύτερης ηλικίας	56
3.7. Η γυναίκα της γειτονιάς, του κοινωνικού περιγύρου	61
4. Διαπιστώσεις-συμπεράσματα	67
5. Παράρτημα	76
Βιβλιογραφία	80

Εισαγωγή

Η γλωσσολογία, κυρίως στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, υποστήριξε πως η παραδοχή της γλωσσικής ομοιογένειας παραλλάσσει την πραγματικότητα της γλωσσικής επικοινωνίας και παραγκωνίζει το γλωσσικό ρεπερτόριο του γλωσσικού συνόλου. Σίγουρα, διαπιστώνονται στοιχεία που διαφέρουν από ομιλητή σε ομιλητή (μορφολογικά, φωνολογικά, λεξιλογικά, συντακτικά), τα οποία μαζί με τα κοινά στοιχεία από όλους τους ομιλητές δημιουργούν τη γραμματική του. Η γλωσσική πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από διαφοροποίηση που μπορεί να προκύπτει και από την ταυτότητα του ομιλητή και από τη συγκεκριμένη περίπτωση της ομιλίας (Κακριδή-Φερράρι, Κατή, & Νικηφορίδου, 2007). Είναι σαφές ότι η γλωσσική μεταβολή είναι στη φύση των γλωσσών και των χρηστών και δε συνιστά πρόβλημα, η γλώσσα δεν είναι ομοιογενής, αλλά αξιοποιείται ποικιλόμορφα στην καθημερινή ζωή. Άρα, τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας χρησιμοποιούν γλωσσικούς τύπους που μπορούν να αποτελέσουν δείκτες χαρακτηριστικών και ταυτοτήτων.

Επειδή η ετερότητα ενυπάρχει και αποδίδει κάθε έκφανση της συλλογικής, πολιτισμικής πλευράς της κοινωνίας, τα ιδιώματα μπορούν να φωτίζουν τις πλευρές της κοινωνικής δομής, γι' αυτό οι συγγραφείς εντάσσουν διαλεκτικά στοιχεία στο έργο τους. Έτσι, διασώζουν εκφραστικά αριστουργήματα, πολλά από τα οποία δεν διατηρήθηκαν στην κοινή γλωσσική μορφή συντελώντας έτσι στον εμπλουτισμό της (Ντίνας & Ζαρκογιάννη, 2009).

Ο Παπαδιαμάντης αξιοποιεί στο έπακρο τη γλωσσική ποικιλία στην διαμόρφωση του χαρακτήρα των ηρώων του. Δεν περιορίζεται από το γλωσσικό ζήτημα, αντίθετα η γλώσσα, οι λέξεις πλάθονται για να υπηρετήσουν την τέχνη του. Ειδικότερα, η απομάκρυνση της πεζογραφίας από τον ρομαντισμό και η προσήλωση στο οικείο και συγκεκριμένο σηματοδοτεί τη στροφή του Παπαδιαμάντη προς το σύντομο διήγημα, το ηθογραφικό, εκείνο δηλαδή που περιγράφει την ελληνική ύπαιθρο, το ελληνικό χωριό και τους απλοϊκούς ανθρώπους (Πολίτης, 2002). Αυτοί οι άνθρωποι θα εκφραστούν με τη ντοπιολαλιά τους, ο κάθε χαρακτήρας έχει τη δική του «γλώσσα» για να ζωντανέψει την αλήθεια του και να γίνει γνώριμος και οικείος στον αναγνώστη.

Πώς αναπαρίσταται η γυναικεία μορφή της εποχής του συγγραφέα μέσα από τον γλωσσικό πλούτο στα διηγήματα του, τα οποία είναι πολλά και έχουν σε εξέχουσα θέση τη γυναίκα; Μέσα από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση προκύπτει και το πρόσθετο ερώτημα, αν μπορεί ο μελετητής να εντοπίσει βιογραφικά στοιχεία του Παπαδιαμάντη στη διάπλαση των ηρωίδων-γυναικών, αλλά και κοινωνικές πλευρές, γενικότερες αντιλήψεις, στερεότυπα για το γυναικείο φύλο. Επιχειρείται μια βιβλιογραφική ανασκόπηση σε διηγήματα του με εντοπισμό της γυναικείας παρουσίας και παράλληλα η σκιαγράφηση της γυναίκας όλων των ηλικιών της εποχής του με γνώμονα τη γλωσσική ποικιλότητα του διηγηματογράφου.

Η μελέτη αποτελείται από δύο μέρη, το θεωρητικό και το ερευνητικό. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται προσπάθεια οριοθέτησης και αποσαφήνισης της γλωσσικής ποικιλίας και παρουσίας των διαστάσεων της σε κοινωνικούς, γεωγραφικούς τομείς. Παράλληλα, επιχειρείται και ανασκόπηση βιβλιογραφίας για γλωσσολογικά ζητήματα, ενώ συζητώνται θέματα σχετικά με τη γλώσσα, τη λογοτεχνία και τη γλωσσική ποικιλία του Παπαδιαμάντη. Το δεύτερο κεφάλαιο περιλαμβάνει τη βιογραφία-παρουσίαση του συγγραφέα, προκειμένου να εντοπιστούν γεγονότα που επέδρασαν στη διαμόρφωση των γυναικείων ηρωίδων του στα διάφορα διηγήματα του. Στο τρίτο κεφάλαιο παρατίθενται χαρακτηριστικά αποσπάσματα διηγημάτων, παρουσιάζεται η γλωσσική ποικιλία και μέσω αυτής εντοπίζονται στοιχεία για τη ζωή της Ελληνίδας γυναίκας διαφορετικών ηλικιών στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}. Ακολουθούν οι διαπιστώσεις και τα συμπεράσματα στο τέταρτο κεφάλαιο. Στο πέμπτο (παράρτημα) παρουσιάζονται φωτογραφίες του Παπαδιαμάντη και ένα χειρόγραφο του από τη Νοσταλγό και τέλος παρατίθεται η βιβλιογραφία.

1. Γλωσσική ποικιλία

Η θέση ότι σε κάθε γλωσσική κοινότητα χρησιμοποιείται μία κοινή ομοιογενής γλώσσα παραβλέποντας τις διαλέκτους και τα ιδιώματα ήταν οπωσδήποτε διαδεδομένη αντίληψη και ειδικότερα η εκπαίδευση έχει παραδοσιακά στηριχτεί σε αυτήν την μονόγλωσση οπτική. Δεν είναι εύκολο να δοθεί ένας πλήρης και απόλυτα αποδεκτός ορισμός της γλώσσας, της διαλέκτου και του ιδιώματος, γιατί από τη μια καθορίζει τη σχέση υπαλληλίας γλώσσας και διαλέκτου, συνεπώς την ιεραρχική διάκριση σε ανώτερη ή κατώτερη και από την άλλη σε κάθε απόπειρα ορισμού υπάρχουν παραδείγματα γλωσσών ή διαλέκτων που διαφοροποιούνται από τον «κανόνα». Παρόλα αυτά συχνά πρότυπη γλώσσα, γνωστή και ως νόρμα, θεωρείται η επίσημη γλώσσα ενός κράτους που συμπίπτει αρκετές φορές με την εθνική γλώσσα. Η διάλεκτος ορίζεται ως υποδιαίρεση της πρότυπης γλώσσας, του αρχικού γλωσσικού, κοινού κορμού, δηλαδή, της μητέρας-γλώσσας (Τζακώστα, 2022, σσ. 109-112). Συνήθως γλώσσα χαρακτηρίζεται μια ποικιλία, η οποία θεωρείται πρότυπη σε γραμματικές και λεξικά, χρησιμοποιείται σε δημόσιες λειτουργίες και διδάσκεται στην εκπαίδευση, αντίθετα ο όρος διάλεκτος (γεωγραφική ή κοινωνική) αναφέρεται σε ποικιλίες που τις περισσότερες φορές δεν έχουν επίσημη, γραπτή μορφή ή παράδοση, δεν επιτελούν δημόσιες και επίσημες λειτουργίες και δεν διδάσκονται στην εκπαίδευση (λειτουργική διαφοροποίηση). Οι αιτίες που καθιέρωσαν μια ποικιλία ως πρότυπη είναι ιστορικές, σίγουρα δυνάμωσαν την αίγλη της και δεν έχουν σχέση με εγγενείς γλωσσικές ιδιότητες αυτής της ποικιλίας. Πάντως, από τη στιγμή που επιλέγεται ως πρότυπη και τυποποιείται, έτσι ώστε να εξυπηρετεί πολλές και σημαντικές υπερδιαλεκτικές λειτουργίες, διανθίζεται με νέα εκφραστικά μέσα, τα οποία ενισχύουν περαιτέρω το κύρος της (Κακριδή-Φερράρι, 2007). Ως ιδίωμα αποδίδεται η γλωσσική μορφή με τη μικρότερη τυπολογική απόκλιση από την πρότυπη γλώσσα. Τα κριτήρια κατάταξης είναι η τυπολογική συγγένεια, δηλαδή δομικές και γραμματικές ομοιότητες και διαφορές, η αμοιβαία κατανόηση μεταξύ των ομιλητών διαφορετικών γλωσσικών ποικιλιών (Παπαζαχαρίου & Ράλλη, 2022, σ. 446), η αυτονομία, εφόσον η γλωσσική μορφή έχει προτυποποιηθεί παρουσιάζοντας γλωσσική και πολιτισμική υπόσταση (Τζακώστα, 2022, σσ. 109-112). Ένα ακόμα κριτήριο είναι το διαλεκτικό συνεχές, μια «αλυσίδα» με τους γειτονικούς της κρίκους να συνδέουν τις γλωσσικές ποικιλίες, με το οποίο η κατανομή των διαλέκτων,

ιδιωμάτων γίνεται πιο κατανοητή χάρη στις ισόγλωσσες γραμμές στους διαλεκτικούς χάρτες ή αλλιώς στους γλωσσικούς άτλαντες. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι μελέτες για τις νεοελληνικές διαλέκτους και η χαρτογράφηση τους π.χ. του Χατζηδάκι (1905-1907), του Κοντοσόπουλου (1994), του Newton (1972) είναι μεμονωμένες και δεν αναφέρονται συγκριτικά σε όλες τις νεοελληνικές διαλέκτους (Παπαζαχαρίου & Ράλλη, 2022, σ. 473).

Επιπλέον, η γλωσσολογία, κυρίως στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, υποστήριξε πως η παραδοχή της γλωσσικής ομοιογένειας παραλλάσσει την πραγματικότητα της γλωσσικής επικοινωνίας και παραγκωνίζει το γλωσσικό εύρος της γλωσσικής κοινότητας. Συγκεκριμένα, υπάρχουν στοιχεία που διαφέρουν από ομιλητή σε ομιλητή (μορφολογία, φωνολογία, σύνταξη, λεξιλόγιο), τα οποία μαζί με τα κοινά στοιχεία από όλους τους ομιλητές δημιουργούν τη γραμματική του, πώς μιλάει και γράφει, την ιδιόλεκτο. Σίγουρα η γλωσσική πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από διαφοροποίηση που μπορεί να προκύπτει και από την ταυτότητα του ομιλητή και από τη συγκεκριμένη περίπτωση της ομιλίας (Κακριδή-Φερράρι, Κατή, & Νικηφορίδου, 2007). Είναι αποδεκτό πια ότι η γλωσσική μεταβολή είναι στη φύση των γλωσσών και των ομιλητών, και δεν αποτελεί πρόβλημα, η γλώσσα δεν είναι ομοιογενής, αλλά μορφοποιείται ποικιλόμορφα στην καθημερινότητα. Έχει επικρατήσει στις μέρες μας ο όρος «γλωσσική ποικιλία» έναντι της διαλέκτου ή του ιδιώματος που είναι ουδέτερος και σύμφωνα με αυτόν όλες οι μορφές μιας γλώσσας, όπως και η πρότυπη θεωρούνται γλωσσολογικά ισότιμες στη δομική τους συγκρότηση και την επικοινωνιακή τους επάρκεια (Παππάς & Τζόσεφ, 2022, σ. 411).

Υπάρχουν όμως ιδιαίτερα γνωρίσματα σε μια ιδιόλεκτο που χαρακτηρίζουν εξίσου και άλλους ομιλητές, κατά τρόπο ώστε να είναι εφικτή η ταξινόμηση σε σύνολα ή σε γλωσσικές ποικιλίες στο εσωτερικό μιας γλώσσας και μπορεί να έχει γεωγραφικά χαρακτηριστικά (οριζόντιος άξονας) ή κοινωνικά (κάθετος άξονας). Κατά το γεωγραφικό κριτήριο μελετώνται το τοπικό ιδίωμα, το οποίο παρουσιάζει μικρό αριθμό αποκλίσεων που τις περισσότερες φορές περιορίζεται στο επίπεδο της φωνητικής και του λεξιλογίου, η διάλεκτος που αναφέρεται σε μια γεωγραφική ποικιλία με μεγαλύτερο βαθμό διαφοροποίησης (π.χ. η τσακωνική) ή και μια ομάδα

τοπικών ιδιωμάτων (π.χ. η καππαδοκική περιελάμβανε μεταξύ άλλων τα ιδιώματα των Φαράσων, του Ουλαγάτς, της Σινασού). Ο βαθμός της διαφοροποίησης επηρεάζεται από ποικίλους παράγοντες για παράδειγμα τη γεωγραφική απόσταση ή τη γεωφυσική απομόνωση του τόπου. Ακόμα, κέντρο ή σημείο μηδέν στις γεωγραφικές ποικιλίες θεωρείται συνήθως αυτό που καλείται κοινή διάλεκτος, η οποία ενδέχεται να χρησιμοποιείται, παράλληλα με τις τοπικές, στην επικοινωνία ομιλητών διαφορετικής γεωγραφικής προέλευσης και συνήθως πρόκειται για την καθιερωμένη ή την επίσημη γλώσσα, όπως αναφέρεται από τους Petyt και Hudson στη Ρέα Δελβερούδη (Δελβερούδη, 2001). Στις σύγχρονες κοινωνίες είναι η γλωσσική ποικιλία που επιλέγει το κράτος και την κωδικοποιεί, ώστε γίνεται κτήμα όλων των πολιτών με την οργανωμένη εκπαίδευση.

Το δεύτερο κριτήριο ταξινόμησης των ιδιαίτερων στοιχείων μιας ιδιολέκτου είναι τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του ομιλητή, δηλαδή η κοινωνική θέση, η ηλικία, το φύλο, το επάγγελμα, ο βαθμός μόρφωσης. Αυτή ακριβώς η πολυσχιδής αλληλεπίδραση της γλωσσικής συμπεριφοράς και της κοινωνικής οργάνωσης ενδιαφέρει την κοινωνιογλωσσολογία. Βέβαια, η ταξινόμηση και η αναγνώριση των γλωσσικών κοινωνικών ποικιλιών ή κοινωνιολέκτων εξαρτάται από το πώς ορίζεται κάθε φορά η κοινωνική ομάδα-κοινότητα. Ως γλωσσική κοινότητα λοιπόν περιγράφεται αρχικά το σύνολο των ομιλητών που ξέρουν και χρησιμοποιούν την ίδια γλώσσα ή διάλεκτο. Επειδή όμως στις ανθρώπινες κοινωνίες η διγλωσσία και η πολυγλωσσία είναι συνηθέστερες, πρέπει να συμπεριληφθεί και η πυκνότητα της επικοινωνίας των γλωσσικών μελών. Κατά τον Joshua Fishman στη Καρυολαίμου η γλωσσική κοινότητα μπορεί να ορισθεί με τη συμβολική συμμετοχή των ομιλητών με κοινές εμπειρίες, αναφορές και αξίες σε επικοινωνιακά γεγονότα (Καρυολαίμου, 2022, σ. 76). Ακόμα, ο ομιλητής για να μπορέσει να επικοινωνήσει αποτελεσματικά δεν αρκεί να γνωρίζει τους γραμματικούς κανόνες μιας γλώσσας και την προφορά της, χρειάζεται να κατανοεί το καταστασιακό και πολιτισμικό πλαίσιο, τη λειτουργική πλευρά της γλώσσας π.χ. τη χρήση του πληθυντικού ευγένειας στην ελληνική (Καρυολαίμου, 2022, σσ. 77-78).

Σε αντίθεση με ό,τι ενδέχεται να παρατηρηθεί στις γεωγραφικές ποικιλίες, οι κοινωνικές ποικιλίες δε διαφέρουν σημαντικά, ούτε σε όλα τα επίπεδα ανάλυσης, από την κοινή. Συνήθως τα ιδιαίτερα στοιχεία εντοπίζονται στο επίπεδο του λεξιλογίου (για παράδειγμα, χρήση ειδικού λεξιλογίου από επαγγελματίες ή χρήση λέξεων λόγιας προέλευσης από τους πιο μορφωμένους απέναντι σε λαϊκές από τους λιγότερο μορφωμένους). Και εδώ σημείο μηδέν εκλαμβάνεται η κοινή διάλεκτος, την οποία μιλούν οι μορφωμένοι, οι ενήλικες αστοί. Σε σπάνιες περιπτώσεις κοινωνιολέκτων, η διαφοροποίηση φτάνει σε τέτοιο βαθμό, ώστε να είναι αδύνατη η κατανόησή της από ομιλητές που δεν ανήκουν στη συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, οπότε γίνεται λόγος για συνθηματικές γλώσσες ή αντιγλώσσες. Επιπλέον, η κοινωνική ομάδα μπορεί να ταυτίζεται με την ηλικιακή ομάδα με ειδικά λεξιλόγια, με μια επαγγελματική ομάδα (Δελβερούδη, 2001) π.χ. κτίστες (τα κουλαρίτικα συνιστούν κρυπτικό λεξιλόγιο). Συνεπώς, η γλώσσα είναι πολιτισμικό και κοινωνικό φαινόμενο. Αφού οι ομιλητές εκφράζουν την ταυτότητα τους, μπορούν να αντληθούν πληροφορίες για την κοινωνική σύσταση, τη συνοχή, τους άγραφους και γραπτούς κοινωνικούς κανόνες (Τζακώστα, 2022, σ. 108).

Η ταυτότητα του συνομιλητή, το πλαίσιο της συζήτησης, το μέσο ή η αιτία της επικοινωνίας είναι παράγοντες που επηρεάζουν τις γλωσσικές παραγωγές ή το επίπεδο ύφους, που αποτελεί το τρίτο κριτήριο ταξινόμησης. Ο ομιλητής, λοιπόν, προκειμένου να επικοινωνήσει, βρίσκεται μπροστά σε μια σειρά επιλογών που καλείται να κάνει μεταξύ συγγενικών στοιχείων π.χ. μου λες ή με λες/ παιδί ή πδι. Η απόφασή του μπορεί να είναι θέμα ελεύθερης επιλογής, συχνά όμως εξαρτάται από την κατάσταση επικοινωνίας στην οποία συμμετέχει (Δελβερούδη, 2001).

Εστιάζοντας σε μια απόπειρα διάκρισης των ελληνικών διαλέκτων και των ιδιωμάτων μια ταξινόμηση που πρότειναν οι Χατζηδάκις (1915) και Τριανταφυλλίδης (1938) είναι σε βόρεια και σε νότια, ενώ οι Μηνάς (2004) και Παπαναστασίου (2015) διέκριναν τα βόρεια, τα νότια και τα μεικτά ή ημιβόρεια. Παρόλο που υπάρχουν αρκετές διαφορές μεταξύ βόρειων και νότιων διαλέκτων και ιδιωμάτων, αξίζει να επισημανθεί ο βόρειος φωνηεντισμός με την αποβολή των άτονων [i] και [u] π.χ. γουδί, γδι/ σημάδι,σμάδι, αλλά και με την τροπή των άτονων [e] και [o] σε [i] και [u]

αντίστοιχα π.χ. ξερό, ξιρό/ λόγος, λόγους. Οι νότιες διάλεκτοι δεν παρουσιάζουν βόρειο φωνηεντισμό, ενώ οι ημιβόρειες έχουν ένα από τα δυο φωνολογικά φαινόμενα. Ο Τριανταφυλλίδης (1938) επιχειρεί μια κατάταξη των ιδιωμάτων σε ανατολικά και δυτικά. Τα ανατολικά κρατούν το τελικό -ν των ονομάτων π.χ. στόμαν, ενώ στα δυτικά το τελικό -ν έχει χαθεί (Τζακώστα, 2022, σσ. 112-113).

Επειδή η ετερότητα ενυπάρχει και αποδίδει κάθε έκφανση της συλλογικής, πολιτισμικής πλευράς της κοινωνίας, τα ιδιώματα μπορούν να φωτίζουν τις πλευρές της κοινωνικής δομής, γι' αυτό οι συγγραφείς εντάσσουν διαλεκτικά στοιχεία στο έργο τους. Έτσι, διασώζουν εκφραστικά αριστουργήματα, πολλά από τα οποία δεν διατηρήθηκαν στην κοινή γλωσσική μορφή συντελώντας έτσι στον εμπλουτισμό της (Ντίνας & Ζαρκογιάννη, 2009, σ. 5).

Οι στάσεις απέναντι στη γλώσσα είναι ένα σύνθετο φαινόμενο, αν και η γλωσσολογία πρεσβεύει πως καμιά γλωσσική ποικιλία δεν είναι ανώτερη από κάποια άλλη σε επίπεδο δομής ή λεξιλογίου. Στη σκέψη του Νεοέλληνα συνήθως η διάλεκτος είναι ένα γεωγραφικό, γλωσσικό ιδίωμα π.χ. ποντιακό, κρητικό που μιλιέται από τους κατοίκους μιας γεωγραφικής περιοχής. Δεν υπάρχει πάντα συνείδηση της ύπαρξης κοινωνικών, γλωσσικών ιδιωμάτων, συχνά θεωρούνται απλώς κακή χρήση της γλώσσας. Συνήθως η κοινωνία με τους κρατικούς μηχανισμούς και την θεσμοθετημένη εκπαίδευση προωθεί μια τυποποιημένη ποικιλία (standart), την εθνική γλώσσα που έχει κύρος, είναι νόρμα και σύμβολο εθνικής ταυτότητας (Ντίνας & Ζαρκογιάννη, 2009, σ. 13). Ευτυχώς η αντίληψη φαίνεται να αλλάζει, όπως διαφαίνεται στα αναλυτικά προγράμματα σπουδών 2011 και 2021 (πρόκειται να εφαρμοστεί) για την ελληνική, δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Ειδικά στην Ελλάδα το γλωσσικό ζήτημα ταλάνισε την κοινωνία για αιώνες. Γλωσσικό ζήτημα είναι η υπερτίμηση της αρχαιοπρεπούς καθαρεύουσας ως κατάλληλης στο ελληνικό κράτος για να αποτελέσει την επίσημη γλώσσα και η συνακόλουθη υποτίμηση της ομιλούμενης δημοτικής, κατάσταση που συνδέεται με την ανάγκη αποδοχής του νεοσύστατου, ελληνικού κράτους στην Ευρώπη. Πρόκειται

για μια διάθεση γλωσσικής και πολιτισμικής ομοιογένειας με την επιβολή μιας τεχνητής, γλωσσικής μορφής, της καθαρεύουσας με σκοπό να επιβεβαιώσει τη συνέχεια της με την αρχαιότητα (Ντίνας & Ζαρκογιάννη, 2009, σ. 18). Το γλωσσικό ζήτημα έχει τις ρίζες του στην αρχαιότητα 1^ο αιώνα π.Χ., όταν το κίνημα του αττικισμού εισήγαγε τη διγλωσσία έχοντας από τη μια την απλή, δημώδη, προφορική γλώσσα, τη συνέχεια της Αλεξανδρινής κοινής (που έφτασε στον 2^ο αιώνα στη δημοτική) και από την άλλη τη λόγια γλώσσα, την αρχαϊζουσα και κυρίως γραπτή, τη στηριζόμενη στην κλασική, αττική διάλεκτο (στην οποία στηρίχθηκε κατά βάση η καθαρεύουσα.) Στη χρονική συνέχεια από τα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ. η Αλεξανδρινή κοινή, μια ενιαία μορφή της ελληνικής γλώσσας επικρατεί σε όλους τους τομείς της κοινωνικής πραγματικότητας (π.χ. εμπόριο, λογοτεχνία). Στα τέλη του 1^{ου} αιώνα π.Χ. στη Ρωμαϊκή εποχή οι λόγιοι χρησιμοποιούν στα συγγράμματα τους την κλασική, αττική διάλεκτο του 5^{ου}, 4^{ου} αιώνα π.Χ., ευελπιστώντας ότι αυτή η μίμηση θα φέρει την ανάλογη αίγλη της αρχαίας γραμματείας της κλασικής εποχής. Στη Μεσαιωνική, Βυζαντινή εποχή (330μ.Χ.-1453μ.Χ.) διατηρείται η διγλωσσία μεταξύ της αττικίζουσας, γλώσσας των λογίων και της ομιλούμενης, ενώ παρατηρείται η ταυτόχρονη διαμόρφωση νέων διαλέκτων (ποντιακής, τσακωνικής, κατωιταλικής). Αργότερα, στην Τουρκοκρατία η αρχαϊζουσα μιλιέται από τους Φαναριώτες και επικεφαλής είναι ο Ευγένιος Βούλγαρης, αλλά υπάρχουν και οι υπέρμαχοι της δημώδους με επικεφαλής, τον Ιώσηπο Μοισιόδακα. Ακολούθως, τον 19^ο αιώνα στην αρχή της κύριας φάσης του γλωσσικού ζητήματος προτάσσεται η αρχαϊζουσα από το Πατριαρχείο και τους Φαναριώτες με πρωτοστάτη τον Παναγιώτη Κοδρικά, αλλά και η απλή, προφορική από την αστική τάξη. Τότε εμφανίζονται και οι υποστηρικτές της «μέσης οδού» με τον Αδαμάντιο Κοραή, ο οποίος προτείνει και καθιερώνει το 1834 την καθαρεύουσα ως επίσημη γλώσσα του κράτους και έτσι ξεκινά μια νέα περίοδος γλωσσικού διχασμού με την καθαρεύουσα και την ομιλούμενη δημοτική. Έντονη είναι η αντίδραση των Επτανήσιων ποιητών και του Ψυχάρη με το έργο «Το ταξίδι μου», ο τελευταίος μάλιστα προτείνει νέες λέξεις, εξίσου τεχνητές, σύμφωνα με δικούς του κανόνες και με αναφορά την αρχαία, ελληνική γλώσσα (Κοτρώτσιου-Λόντου, 2004, σσ. 44-45). Η αντίδραση προέρχεται αυτήν τη φορά από τους πανεπιστημιακούς που στρέφονται στην καθαρεύουσα. Στον 20^ο αιώνα το γλωσσικό ζήτημα παίρνει και πολιτικές διαστάσεις με περιόδους εναλλαγής της δημοτικής και της καθαρεύουσας στην εκπαίδευση. Το θέμα επιλύεται το 1977 με την καθιέρωση της νεοελληνικής γλώσσας, της δημοτικής από την κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή.

1.1. Η γλωσσική ποικιλία του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη

Λαμβάνοντας υπόψη τη θέση της Τσίγκου (Τσίγκου, 2015) πως η γλωσσική ποικιλία θα μπορούσε να οριστεί ως η ετερότητα στην κοινωνική χρήση της γλώσσας που επιτρέπει στους ομιλητές να επιλέγουν τα γλωσσικά μέσα ανάλογα με το στόχο και τις συνθήκες επικοινωνίας, επιπλέον, προσθέτοντας ότι οι γλωσσικές επιλογές του συγγραφέα, η ιδιόλεκτος συνιστούν τη δύναμη του, τότε είναι πρόδηλη η αξία της γλωσσικής ποικιλίας και στη λογοτεχνία, η οποία αποδεικνύεται περίτρανα στην παπαδιαμάντεια γραφή.

Ακόμα κι αν προέκυψε για τον Παπαδιαμάντη το θέμα της διγλωσσίας, το έλυσε μεγαλοφυώς. Στέκεται σίγουρα πέρα από το γλωσσικό ζήτημα της εποχής του, λέει: «η γλώσσα εξελίσσεται αβίαστα και λαλιέται κατά τις ανάγκες του λαού» (Καρτσάκης, 2012). Γνωστή είναι η βαθιά αποστροφή του και προς τον Κοραή και προς τον Ψυχάρη. Πιστεύει πως καμιά γλωσσική μορφή δεν μπορεί να επιβληθεί από τους διανοούμενους στη ζωντανή γλώσσα του λαού (Καμπερίδης, 1996, σσ. 537-538). Επιπλέον, εστιάζοντας στο λογοτεχνικό ύφος αυτό συνίσταται στις ιδιαίτερες και συνειδητές κατά κανόνα επιλογές διάφορων δομικών ή λεξιλογικών στοιχείων που κάνει ο λογοτέχνης. Κατά τον Μιχάλη (Μιχάλης, 2008, σ. 20) η λογοτεχνία ως τέχνη του λόγου με στόχο την αισθητική απόλαυση του αναγνώστη αποτελεί πεδίο αδέσμευτης ανάπτυξης και έκφρασης, προϊόν της πνευματικής ελευθερίας, της έμπνευσης και της φαντασίας του δημιουργού. Πραγματικά, έτσι μετουσιώνεται η γλωσσική ποικιλία στον Παπαδιαμάντη με τη λεπτομερή έκφραση, αλλά συνταιριασμένη και με την αποτύπωση της πραγματικότητας. Είναι σαν να μη μπορούσε να διατυπωθεί αλλιώς. Επιπλέον, προστίθενται οι βιβλικές επιρροές σε ένα ιδιότυπο πλέγμα παράδοσης, μελέτης των Ευρωπαίων κλασικών της εποχής του κατά το μεταφραστικό του έργο και της δεξιοσύνης του. Γι' αυτό δεν υπάρχουν ταξινομημένες ιστορικές περιόδους στη γλώσσα του, όπως δεν υπάρχουν διαχωρισμένες εποχές ελληνισμού στην ψυχή του (Καμπερίδης, 1996, σ. 527).

Στη παπαδιαμάντεια γλώσσα διακρίνονται τρεις αναβαθμοί (Πολίτης, 2002, σ. 205). Στο πρώτο επίπεδο στις περιγραφές και στις λυρικές του παρεκβάσεις ο συγγραφέας επιφυλάσσει μια προσεγμένη και αυστηρή καθαρεύουσα, παραδομένη από την παλαιότερη γενιά της πεζογραφίας. Στο δεύτερο επίπεδο στην αφήγηση υπάρχει η γλώσσα με βάση την καθαρεύουσα, αλλά με πρόσμειξη στοιχείων της δημοτικής. Αυτή η γλωσσική συμπίεση γίνεται για να ακριβολογήσει και να υπηρετήσει τις ιδέες του. Στο τρίτο επίπεδο (Πολίτης, 2002, σ. 205) στους διαλόγους χρησιμοποιεί σχεδόν φωτογραφικά αποτυπωμένη την ομιλούμενη, λαϊκή γλώσσα με τους σκιαθίτικους ιδιοματισμούς για να αποδοθεί η πραγματικότητα των απλών, ταπεινών ανθρώπων με πάθη που μπορεί να μην είναι πολυσύνθετα, δημιουργούν όμως τις δραματικές θέσεις (Τσάκωνας, 1981, σσ. 853-860). Είναι η μητρική του γλώσσα, άρα ένα κομμάτι από τον εαυτό του. Η γεωγραφική θέση του νησιού, το εμπόριο, η επικοινωνία ο εποικισμός ενισχύουν τη γνώμη ότι το ιδίωμα της Σκιάθου είναι βόρειο. Βέβαια, ο συγγραφέας έχοντας υπόψη του ότι απευθύνεται σε πανελλήνιο κοινό άλλοτε απλουστεύει τη μορφή του, κι έτσι άλλοτε φαίνεται βόρειο, άλλοτε ημιβόρειο, άλλοτε «συνορεύει» με τη δημοτική (Ρωμαίος, 1979, σ. 193). Σύμφωνα με τον Ζήσιμο Λορεντζάτο «ο συγγραφέας στο τιμόνι ξέρει τη γλώσσα του τιμονιέρη, στη γέννα τη γλώσσα της μαμής, στο παιχνίδι τη γλώσσα των παιδιών, όλες τις γλώσσες αυτές μιλημένες από πρώτο χέρι καλύτερα από τον τιμονιέρη, τη μαμή, τα παιδιά και τις φορεμένες πάντα τη δική του απαρομοίαστη γλώσσα» που δεν παραγκωνίζεται με τίποτα και την ξεχωρίζει από μακριά (Λορεντζάτος, 1985, σ. 263).

2. ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης

«Τις φτωχός δεν έχει καν τα μέσα να ψευτίσει, καλός ή κακός μέσα στην αδυναμία του μένει απόφιος και καθαρός» (Ελύτης, 1996, σ. 12). Αυτός είναι ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης (1851-1911). Έχει πατέρα τον ιερέα, Αδαμάντιο Εμμανουήλ και μητέρα την Αγγελική Μωραϊτή (Γκουλιώ) καταγόμενη από αριστοκρατική οικογένεια. Η σχέση του με τον πατέρα είναι ιδιαίτερη, γράφει ο Οδυσσέας Ελύτης: «Από παιδί ξεκινά χωρίς να έχει συνειδητοποιήσει ακόμη έναν αγώνα κρυφό με τον πατέρα του, κρατώντας όλο το απαιτούμενο σέβας και όλους τους τύπους» (Ελύτης, 1996, σ. 39). Σε επιστολές του προς εκείνον του εκφράζει την οικονομική ανέχεια και την ανάγκη να του στείλουν χρήματα. «Έάν ή οικονομική κατάσταση ήμων είναι υπέρποτε δυσάρεστος, δεν δύναμαι και πάλιν να πράξω άλλο ή να διακόψω τάς σπουδάς μου και να εισέλθω στον πρακτικόν βίον» (Ελύτης, 1996, σ. 69). Για τη μητέρα του γράφει το ποίημα «Μάννα μου εγώ 'μαι τ' άμοιρο το σκοτεινό τρυγόνι, όπου το δέρνει ο άνεμος, βροχή που το πληγώνει» (Δημητρακόπουλος, 2001, π. 76). Η μητέρα του είναι απλή και ταπεινή νοικοκυρά με θρησκευτική πίστη και μέριμνα για το σπιτικό της, πηγή οικογενειακής γαλήνης που συντελεί καίρια στην ψυχική ευαισθησία του Παπαδιαμάντη. «Είναι πρακτική γυναίκα που φροντίζει τα αγόρια της με καλωσύνη, αφοσίωση, σιωπηλή αγάπη» (Βαλέτας, 1940, σ. 81).

Ο Σκιαθίτης διηγηματογράφος είναι το τρίτο παιδί, το πρώτο σε σειρά αγόρι της πολύτεκνης οικογένειας με αδέρφια, την Ουρανία (η μόνη που παντρεύτηκε), τη Χαρίκλεια, τη Σοφούλα, τα δίδυμα Κυρατσούλα και Γεώργιο. Μεγαλώνει λοιπόν σε ένα οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον γεμάτο από τη γυναικεία παρουσία. «Η μεγαλύτερη αδερφή του παντρεύτηκε το 1860 τον Ιω. Ν. Αλεξάνδρου. Με προικοσύμφωνο ο ιερέας Αδαμάντιος και η σύζυγος του παραχώρησαν στο ζευγάρι το παλιό σπίτι το Μωραϊτέικο, προικώ της Αγγελικής (γάμος μητροτοπικός). Η Ουρανία γέννησε 14 παιδιά, επέζησαν 7 αγόρια και 3 κορίτσια. Όλα τα αγόρια έφυγαν στην Αμερική. Οι άλλες αδερφές του δροσερές και μεγαλόψυχες άνθισαν και μαράθηκαν κάτω από τη στέγη του πατρικού σπιτιού.» (Βαλέτας, 1940, σ. 92). Στα κατοπινά

χρόνια ο Παπαδιαμάντης θα «εμβαρκάρει» στην Αθήνα χωρίς να ακολουθήσει τον άγραφο κανόνα να φροντίσει για την προίκα και τον γάμο των αδερφάδων του. «Η οικογένεια του πατέρα Αδαμαντίου μετακομίζει σε νέο σπίτι, τη σημερινή οικεία του Παπαδιαμάντη που απαλλοτριώθηκε υπέρ της κοινότητας της Σκιάθου» (1954) και αποτελεί σημαντικό μνημείο για το νησί και για τον ελληνικό πολιτισμό (Δημητρακόπουλος, 2001, σ. 35).

Σύμφωνα με τα χειρόγραφα του Παπαδιαμάντη, τα σωζόμενα από τον Μερλιέ, ο διηγηματογράφος μορφώνεται με αρκετές δυσκολίες και παύσεις. Τελειώνει το 1862 τη Β΄ τάξη του Σχολαρχείου στη Σκιάθο και αφού είχε καταργηθεί η Γ΄ τάξη διακόπτει τη φοίτηση του ως το 1865 λόγω οικονομικών προβλημάτων. «Το 1866 φοιτά στο ελληνικό σχολείο στη Σκόπελο, όπως φαίνεται στα πρακτικά των δημοσίων εξετάσεων με το όνομα Αλέξανδρος Αδαμαντιάδης και απολύεται το ίδιο έτος.» (Δημητρακόπουλος, 2001, σ. 50). Βέβαια, ο ίδιος ο συγγραφέας στο λιτό, αυτοβιογραφικό του σημείωμα γράφει ότι τελείωσε το ελληνικό σχολείο το 1863. «Το 1867 πηγαίνει στη Χαλκίδα για την Α΄ και Β΄ Γυμνασίου. Αφήνει κατόπιν και πάλι την εκπαίδευση του. Στη συνέχεια εγκαθίσταται στην Αθήνα και φοιτά όχι στη Γ΄, αλλά στη Δ΄ τάξη του Βαρβακείου Λυκείου. Μετά γράφεται στη φιλοσοφική σχολή Αθηνών, παρακολουθεί κάποια μαθήματα, αλλά δεν ολοκληρώνει ποτέ της σπουδές του.» (Δημητρακόπουλος, 2001, σ. 56). Είναι αυτοδίδακτος στα αγγλικά και στα γαλλικά και μελετά τους ξένους συγγραφείς. Το 1871 επιστρέφει στην πατρίδα του και την επόμενη χρονιά ταξιδεύει με τον παιδικό του φίλο, Νικόλαο Αγιώτη-μοναχό Νύφωνα στο Άγιο Όρος. Το 1874 αρχίζει να έχει κάποιες επαφές σε εφημερίδες (Δημητρακόπουλος, 2001). Το 1879 δημοσιεύεται το πρώτο ιστορικό μυθιστόρημα «Η μετανάστις» στην εφημερίδα «Νεολόγος» και το 1884, τα έργα «Οι έμποροι των εθνών», «Η γυφτοπούλα». Από το 1882 μέχρι το 1886 εργάζεται ως μεταφραστής και το 1885 κυκλοφορεί «Ο Χρήστος Μηλιώνης» (Δημητρακόπουλος, 2001, σ. 78).

Στην Αθήνα ο ταπεινός και δημιουργικός Παπαδιαμάντης, ο ψάλτης στην εκκλησία του Προφήτη Ελισσαίου, ο παράξενος τύπος στον χαρακτήρα, στο παρουσιαστικό με χαρακτηριστική αξιοπρέπεια ζει ως παρατηρητής των απλών ανθρώπων με τους οποίους συναναστρέφεται και φυσικά των γυναικών των χαμηλότερων κοινωνικών

στρωμάτων στις φτωχογειτονιές. Η επιβίωση και για τον ίδιο είναι ένας καθημερινός αγώνας. «Έκανε προγυμνάσεις σε μαθητές που πάντα του σύστηναν άλλοι, κυρίως ο ξάδερφος του Αλέξανδρος Μωραϊτίδης. Έμεινε άνεργος και άπραγος αρκετά χρόνια τόσο στη Σκιάθο, όσο και στην Αθήνα.» (Λιοντάκης, σ. 12). Μάλιστα, απορρίπτει προτάσεις που θα του εξασφαλίσουν οικονομική άνεση, ταυτόχρονα δε δέχεται θέσεις που του προτείνουν, γενικότερα αποφεύγει τα αξιώματα, δεν εμφανίζεται σε επίσημες τελετές. Γράφει ο Γεώργιος Δροσίνης στην Εικονογραφημένη της Ελλάδος, 1925 «Καθώς ήταν πάντα κουμπωμένος ως το λαιμό, ακοινώνητος, σφαιλιστός, δεν έκανε με κανένα συντροφιά, ούτε στους κύκλους τότε τους δημοσιογραφικούς ήταν γνωστός. Μεταφραστής μυθιστορημάτων και προπάντων αγγλικών για επιφυλλίδες εφημερίδων σκυμμένος σε μια απόμερη γωνιά του γραφείου, τυλιγμένος σε σύννεφο καπνού, εξοφλούσε της γνωριμίες του με μια καλησπέρα ή μια καληνύχτα, γιατί ήταν από τις νυχτερίδες των εφημερίδων...Παρουσιάζονταν στην πόρτα του γραφείου χωρίς να ακουστεί το βήμα του κι έδινε το χειρόγραφο από κει, χωρίς να μπει παραμέσα, αν τύχαιναν κι άλλοι...αμίλητος με τα μάτια χαμηλωμένα.» (Δημητρακόπουλος, 2001, σσ. 21-22).

Η μεταβολή του 1880 συνιστά ένα κίνημα πνευματικό με επιρροή στον Παπαδιαμάντη. «Η απομάκρυνση από τον ρομαντισμό και η προσήλωση στο οικείο και συγκεκριμένο ευνόησαν ιδιαίτερα την πεζογραφία, η οποία εγκαταλείποντας το ιστορικό μυθιστόρημα της παλιάς Αθηναϊκής σχολής, στράφηκε προς το σύντομο διήγημα, το ηθογραφικό, εκείνο δηλαδή που περιγράφει την ελληνική ύπαιθρο, το ελληνικό χωριό και τους απλοϊκούς ανθρώπους.» (Πολίτης, 2002, σ. 200). Οι πεζογράφοι δημιουργούν με σημείο αναφοράς το περιοδικό Εστία. «Η μετάβαση για τον Παπαδιαμάντη στο διήγημα γίνεται μετά από 2 χρόνια σιωπής από τον Χρήστο Μηλιώνη στο Χριστόψωμο, το 1887 στην εφημερίδα «Εφημερίς» (Vitti, σ. 304). Όσο συνθέτει τα πρώτα έργα, εκπληρώνει την επιθυμία να γίνει συγγραφέας. «Τον εαυτό του δεν τον είχε βρει. Χρειάστηκε να καταρρεύσει το σκηνικό των μεγάλων προτύπων, Dickens, Poe, να αναδυθεί μισοπραγματική, μισοφανταστική σταλάζοντας αθωότητα, η Σκιάθος από την εποχή των πρώτων ερώτων και από τα κατοπινά του ταξίδια.» (Ελύτης, 1996, σ. 17). Αργότερα, συνειδητοποιεί ότι έχει στο μυαλό του καθαρές μονάδες «μορφές λαξευμένες από ανέμους αισθημάτων και παθών και βράχους χαρακτήρων» (Ελύτης, 1996, σ. 22). Από τότε η δημιουργία των διηγημάτων του

αυξάνεται ανάλογα με τη ζήτηση από το αναγνωστικό κοινό και τον τύπο. «Οι δημοσιεύσεις των έργων του γίνονται σε εφημερίδες και περιοδικά , κυρίως στην Εστία (1876-1895), στον Ραμπαγιά (1878) στο Εβδομάς.» (1884-1892). (Δημητρακόπουλος , 2001, σ. 296). Τα διηγήματα πέρα από την ειδυλλιακή αντιμετώπιση της ελληνικής αγροτιάς θα εξελιχθούν σε άλλη κατεύθυνση. Ο Παπαδιαμάντης μπορεί να ξεκινά να αποτυπώνει σαν απλός μάρτυρας το κοινωνικό γίνεσθαι με εξέχουσα τη γυναίκα σε αυτό «αλλά φτάνει σε σύνθετα λογοτεχνικά επιτεύγματα, ενώ βρίσκεται αντιμετώπος με πολλά κοινωνικά θέματα.» (Δημητρακόπουλος , 2001, σ. 296).

Η μοναδικότητα της παπαδιαμαντικής γραφής δεν είναι μόνο η παρουσίαση ολοκληρωμένων χαρακτήρων, αλλά και η δημιουργία της αφηγηματικού συνόλου που στηρίζεται στο λόγο. Σύμφωνα με τον Vittì «Το ύφος του λόγου μαζί με τη γλώσσα που του δίνει σάρκα και οστά ξεκινά από την πρόθεση να ανακαλέσει με τη μνήμη πρόσωπα και πράγματα ακολουθώντας την παρόρμηση των συγκινήσεων ή της στοργικής του διάθεσης. Η γοητεία του προέρχεται περισσότερο από την προσωπικότητα του αφηγητή, persona του ίδιου του συγγραφέα, και λιγότερο από τα θέματα του, ανεξάρτητα από τη σημασία τους.» (Vittì, σ. 308). Μάλλον είναι το συνταίριασμα και των δυο. Ο ίδιος δηλώνει σε μια υποσημείωση στη Μαυρομαντηλού «μη νομίση τις ότι πλάττω ἢ ἐπινοῶ τι ἐκ τῶ κειμένῳ» ή στον Λαμπριάτικο Ψάλτη δηλώνει «ὄλα βασίζονται ἐπί τῆς πραγματικότητος» (Ερωτοκρίτου, 2010, σ. 25).

Τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη που ξεπερνούν τα 200, βρίθουν από περιστατικά και ανθρώπινες παρουσίες της Σκιάθου που παίρνουν ζωή μέσα από τη νοσταλγία του. «Πέρα από το ηθογραφικό υπόβαθρο έχει συλλάβει μερικά βασικά και όχι τόσο ευκολοσύλληπτα χαρακτηριστικά του νεοελληνικού χαρακτήρα, αυτά που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε λαϊκή μυθολογία.» (Πολίτης, 2002, σ. 204). Οι πρωταγωνιστές του είναι απλοί και συνάμα ξεχωριστοί. «Οι ήρωες του ταπεινοί βοσκοί, κοπέλες, ηλικιωμένες χήρες, εμποράκοι, ναύτες, καπετάνιοι συγκροτούν έναν κόσμο, στον οποίο συνυπάρχουν η καλοσύνη, η αθωότητα, αλλά και η κακία και ο φθόνος.» (Αθανασόπουλος , Κοκκινάκη, & Μπίστα, 2013, σ. 91). Τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη μπορούν να αποτελέσουν πηγή πληροφόρησης για την κοινωνία της

εποχής του, «αφού αυτή η κοινωνία αποτελεί ο προζύμι του παπαδιαμαντικού έργου.» (Ερωτοκρίτου, 2010, σ. 13). «Οι γυναίκες ίσως φαινομενικά να μην έχουν σχέση με τη σύγχρονη εποχή-πραγματικότητα, όμως μέσα από τη μελέτη των διηγημάτων του διαπιστώνεται ότι οι γυναικείες φιγούρες είναι απλές, αλλά βασανισμένες χωρίς εξιδανικεύσεις και ωραιοποιήσεις, ανεξαρτήτως ηλικίας και κοινωνικής θέσης.» (Ερωτοκρίτου, 2010, σ. 23). Πραγματικά, διαβάζοντας και ξανακοιτάζοντας τις γυναίκες ηρωίδες, ο αναγνώστης συλλογίζεται τη διαχρονική σπουδαιότητα και την ατελείωτη πολυπλοκότητα της ψυχοσύνθεσης τους. «Άξαφνα βλέπεις την πραγματικότητα στην πλάστιγγα των ανθρωπίνων, ένα χαμόγελο κοριτσιού αντισταθμίζει το χρυσάφι όλου του κόσμου» (Ελύτης, 1996, σ. 15), αλλά και «κοπέλες κρουστές σαν τα βότσαλα. Και όλες με τα απεικάσματα των πιθανών ανθρώπινων τύπων που κάποτε νομίζεις ότι και τα ονόματα τους ακόμα πλάστηκαν επί τούτο.» (Ελύτης, 1996, σ. 23). Η διηγηματογραφία του Παπαδιαμάντη, επιπρόσθετα, διακρίνεται για το ρεαλισμό που φτάνει πολλές φορές στον νατουραλισμό με τη λεπτομερειακή θεώρηση τόσο της ναυτικής κοινωνίας της Σκιάθου, όσο και της αθηναϊκής κοινωνίας του καιρού του. «Η βαθιά στοχαστική και ελεγκτική του ματιά στα κοινωνικά δρώμενα, η ανάδειξη ως κεντρικών ηρώων του έργου του ιδιόρρυθμων και περιθωριακών ανθρώπων ναυαγισμένων μεταφορικά και κυριολεκτικά, η συχνή παραπομπή στη μικρή ανθρώπινη ομάδα που ως εκκλησιαστική κοινότητα αποκτά καθολικές διαστάσεις, δίνει στο ρεαλισμό του ένα κριτικό χαρακτήρα.» (Μαντάς, σ. 4).

Ο Παύλος Νιρβάνας φωτίζει κάποιες πλευρές του λογοτέχνη που όσο ζούσε δεν είδε να εκδίδεται κανένα βιβλίο με τα έργα του. «Σκυφτός, με τα χέρια σταυρωμένα εμπρός, προχωρεί βιαστικά στο πεζοδρόμιο της λεωφόρου Αμαλίας σαν ανήσυχος να προφτάσει κάποιον -Για πού τόσο βιαστικός κυρ Αλέξανδρε; -Πάω να προφτάσω τον ήλιο...» (Νιρβάνας, σ. 82). Αφηγείται και και ένα ακόμα περιστατικό. «Ο ξάδερφος μου με κουβάλησε σε ένα καφενείο στην οδό Καλαμιώτη, το σκιαθίτικο καφενείο, όπως έλεγαν οι πατριώτες μου, όπου σύχναζε, καθώς φαίνεται, τον καιρό εκείνον ο Παπαδιαμάντης (Νιρβάνας, σ. 84), ο οποίος με συμπάθεια τον παροτρύνει να ασχολείται με τα ποιήματα. Χρόνια αργότερα κάποιες φορές τον συναντούσε «Ασκητικός, όπως ήτανε αποσυρμένος σε παράμερα μαγαζάκια, με τη συντροφιά των ταπεινών ανθρώπων, φιλήρημος και μισάνθρωπος δεν ήτανε εύκολο να τον πλησιάσει

κανένας, όσο θαυμαστής του κι αν τύχαινε. Μόνο ο Βλαχογιάννης τον γνώριζε, όλοι εμείς οι άλλοι μαντεύαμε από τα σπάνια, αλλά τόσο συμπαθητικά φανερώματα του.» (Νιρβάνας, σ. 86). Θυμάται ο Νιρβάνας: «Στο γραφείο του Κακλαμάνου, όταν εκείνος του λέει για το μισθό του για την ορισμένη εργασία 150 δραχμές, ο Παπαδιαμάντης αποκρίνεται: Πολλά είναι. Με φτάνουνε 100» (Νιρβάνας, σ. 87). Στο καφεενεδάκι της δεξαμενής αρχικά προσπαθώντας να τον παραπλανήσει ότι η μηχανή που έχει μαζί του είναι θερμοκαυτήρας, ένα ιατρικό εργαλείο, αλλά τελικά ομολογώντας ότι επιθυμεί να τον φωτογραφίσει για να έχουν τη φωτογραφία οι άνθρωποι που τον αγαπούν κι οι αδερφάδες του, ο Παπαδιαμάντης στο τέλος δέχεται «Η φίλια νίκησε το ζορμπαλίκι (περηφάνεια)» (Νιρβάνας, σ. 92). Το 1908 δυστυχώς ο αλκοολισμός και η γενικότερη φιλιάσθενη υγεία του τον αναγκάζουν να ξαναγυρίσει στη Σκιάθο για 2 χρόνια. «Βρίσκει το φτωχό του σπίτι χωρίς κανένα στύλο, τις μαραμμένες αδερφές πεντάρφανες. Δεν μπορεί να εξοικονομήσει για τις ανάγκες του και τις ανάγκες του σπιτιού του. Οι αδερφές του δυστυχούν και περιμένουν από κείνον (Βαλέτας, 1940, σ. 231). Αρρωσταίνει και ο αδερφός του που έχει 5 παιδιά και ο διηγηματογράφος έχει το βάρος και για την οικογένεια του αδερφού του. Ο Βλαχογιάννης τον στηρίζει και πάλι (Βαλέτας, 1940, σ. 233).

Ο Παπαδιαμάντης δεν θα καταδεχτεί τα διπλώματα, δε θα κυνηγήσει τις δόξες. Ένας άρχοντας από το σόι της μάνας του θα κάνει παρέα με ανθρώπους της φτωχογειτονιάς. «Όταν το 1908 οργανώνουν οι λόγιοι ένα εορτασμό για τα εικοσιπεντάχρονα του στον Παρνασσό κρύβεται στο σπίτι του φίλου του, του μανάβη Νικόλα Μπούκη» (Ελύτης, 1996, σ. 42). Μετά από μια ζωή γεμάτη στερήσεις, πεθαίνει το 1911 στη Σκιάθο, ο θάνατος του προκάλεσε θλίψη στο πανελλήνιο. (Ερωτοκρίτου, 2010, σ. 12).

3. ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η αναπαράσταση του γυναικείου φύλου μέσω της γλωσσικής ποικιλίας σε διηγήματα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη

Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης με την ιδιαίτερη εκφραστική του οδό, τη γλωσσική ποικιλία (καθαρεύουσα, δημοτική, μείξη καθαρεύουσας και δημοτικής, ντοπιολαλιά της Σκιάθου, γλώσσα των εκκλησιαστικών κειμένων) στα διηγήματα του θέτει σε περίοπτη θέση τη γυναίκα, την απλή, λαϊκή γυναίκα, τη γνώριμη φιγούρα από τη Σκιάθο και από τις λαϊκές συνοικίες της Αθήνας του 1850 έως του 1900. Μάλιστα, ξεδιπλώνει αυτό το πολύπτυχο των γυναικών εγκαινιάζοντας τη φυλογυναικεία λογοτεχνία με καθαρότητα χωρίς ωραιοποιήσεις, φωτίζοντας όλες τις ηλικίες, τη νεαρή κοπέλα, τη νέα γυναίκα, την παντρεμένη, τη μεγαλύτερη μαμά, γιαγιά, πεθερά, γειτόνισσα στην καθημερινότητα τους ή σε κορυφαίες στιγμές της ύπαρξής τους.

3.1. Το κορίτσι, η κόρη

Στο διήγημα «Η Ξομπλιαστήρα» (1906) έχουμε τρία νεαρά κορίτσια, το Ορσάκι, την ορφανή ξαδέρφη της, το Μορφούλι και μια γειτονοπούλα, το Μονεβασώ που απολαμβάνουν τη χαρά της ηλικίας τους και πηγαίνουν με τις στάμνες τους να γεμίσουν νερό από τη βρύση. Κατά τη διαδρομή διώχνουν μια παρέα από μάγκες, παρατηρούν τις έριδες δυο γυναικών για τη σειρά στη βρύση, αλλά και αντιλαμβάνονται έναν νέο ερωτοχτυπημένο που τις ακολουθεί «δεικνύων σημεῖα βαθείας καὶ δειλῆς προσηλώσεως, τίς οἶδε πρὸς ποίαν ἐκ τῶν τριῶν. Τότε τὸ Μονεβασώ, παρά τινα ἐρημικὴν καμπὴν τῆς ὁδοῦ, ἐστράφη ἠρέμα πρὸς τὸ μέρος τοῦ νέου, καὶ μὲ ἐν εἰρωνικὸν ἄχ! πουλάκι μου, τὸν ἔκαμε νὰ χάσῃ ὁ δυστυχῆς τὰ μυαλὰ ἀπὸ τὴν χαρὰν του»¹ (Παπαδιαμάντης, 1997). Περνούν και μέσα από την αυλή της γριας Καντούσαινας για να κόψουν δρόμο, αν και ξέρουν ότι εκείνη ενοχλείται. Αυτή είναι η διασκέδαση τους, η βόλτα τους και η ευκαιρία για κοινωνική επαφή με μεγαλύτερες γυναίκες, αλλά και για τα πρώτα ερωτικά μηνύματα που δέχονται.

¹ Άπαντα, εκδόσεις Δόμος, 4ος τόμος σελ.169-170, διατηρείται η ορθογραφία

Πρόκειται για χαρούμενα, ξέγνοιαστα κορίτσια. Ανάλογα εντοπίζεται η περιγραφή ομάδας κοριτσιών με όλα τα στοιχεία της νιότης και της χαράς που βρίσκονται σε μια ταράτσα απέναντι από το σχολικό κτίριο των αρρένων στο «Ώχ! Βασανάκια» (1894). Οι μαθητές που τις αντικρίζουν και μάλιστα ένας από αυτούς τις αποκαλεί βασανάκια, βγαίνουν από την τάξη. Τρέχουν να τις πλησιάσουν. Η κοριτσίστικη ομορφιά, η χαρούμενη διάθεση περιγράφονται με γλαφυρή καθαρεύουσα από τον Παπαδιαμάντη. «Όλοι ἢ σχεδὸν ὅλοι ἦσαν ὠραῖα κοράσια μὲ γαλανὰ ὄμματα, μὲ μαῦρα ὄμματα, μὲ βαθέα καὶ ἄμαυρὰ καὶ οἰνωπὰ ὄμματα, μὲ λευκὸν χρῶτα, μὲ μελίχρυσον καὶ χροάζοντα χρῶτα, μὲ μαῦρους καὶ οὔλους βοστρύχους, μὲ μακροὺς καὶ ξανθοὺς καὶ καστανοὺς πλοκάμους, μὲ ἐλαφρὰ βαθουλώματα περὶ τὰς κόγχας τῶν ὀφθαλμῶν, μὲ ὠραῖα λεπτὰ ρόδινα ἢ ἄβρὰ καὶ κοράλλινα χεῖλη, μὲ κυανιζούσας φλέβας, μὲ χαρίεντας λακκίσκους καὶ γελασίλους ὑπὸ τὰς παρειάς, μὲ ἀναστήματα νεοφύτων κυπαρίσσων, μὲ λευκὰ τουλουπάνια, μὲ λεπτὰ καὶ διαφανῆ ἀλέμια περὶ τὴν κεφαλὴν, μὲ κοντὰ φουστανάκια, μὲ λευκὰς περικνημίδας, καὶ μὲ συρτὰς ἐμβάδας.»² Δε γίνεται καμιά νύξη για τη μόρφωση τους που δεν αποτελεί ούτε κοινωνική ανάγκη, ούτε προτεραιότητα για το γυναικείο φύλο. Από την άλλη στην «Παιδικὴ Πασχαλιά» (1891) ενδιαφέρον ἔχει η μικρὴ Μόρφω, η οποία νοσταλγεί την ἀοκνη μητέρα της και μάνα δυο παιδιῶν που πεθαίνει στην τρίτη γέννα, η οποία παρουσιάζεται μέσα ἀπὸ τα παιδικὰ μάτια να φροντίζει, να προσφέρει, να εἶναι η μεγάλη ἀγκαλιά γι' αὐτά. Βέβαια, η μάνα δεινοπάθησε ἀπὸ τη γρια Κομνιανάκαινα, τη φιλόργυρη και σκληρὴ γιαγιά της Μόρφως. Η ζωή εἶναι ἀνάλογα σκληρὴ για την οκτάχρονη μικρὴ που της ἐπιβλήθηκε να φροντίζει την ἀρρωστη μάνα της, ἀλλὰ και τη γιαγιά της, ὅταν ἀσθένησε. «Ἐπέβαλλεν εἰς τὴν Μόρφω, τὴν μικρὰν ἐγγονὴν της, ἐργασίας ἀνωτέρας τῆς ἡλικίας τοῦ πτωχοῦ κορασίου.»³ Η Μόρφω βιώνει την σκληρὴ ορφάνια και ἀντιλαμβάνεται ὅτι η γιαγιά της και ο πατέρας της ἀναζητοῦν δευτέρη γυναίκα. Δεν θα ξαναζούσε γλυκά και τρυφερά, ὅπως ταιριάζει στην παιδικὴ ἡλικία. «Ἀλλὰ, διὰ τὰ δύο παιδία, τάχα θὰ ἐπανήρχετο πάλιν ἡ χαρὰ ἐκείνη, θ' ἀνέτελλεν ἐκ νέου γλυκεῖα ἢ παιδικὴ Πασχαλιά; Διὰ τὸν Εὐαγγελινὸν ἴσως, διὰ τὴν Μόρφω ὁμως ποτέ. Αὕτη ἠσθάνετο τὴν

² Ἄπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 14-15

³ Ἄπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 2^{ος} τόμος σελ. 169

ἀπουσίαν τῆς μητρός της καὶ ἤξευρεν ὅτι δὲν ἔμελλε νὰ τὴν ἐπανίδῃ πλέον ἐπὶ τῆς γῆς.»⁴

Στο Θέρος-Ἔρος (1891) ἡ Ματούλα εἶναι ἡ Ἀνοιξη, ἡ ὁμορφὴ κόρη ποὺ οδηγεῖ τὸν Κώστα στὸν σφοδρὸ, πλατωνικὸ ἔρωτα. Ἡ Ματούλα ἔχει τὴ φυσικὴ ὁμορφιά καὶ τὴ νεότητά της. Ἡ περιγραφή της με χαρακτηριστικὴ καθαρεύουσα δίνεται ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη «ἐφόρει λεπτὸν λευκὸν μανδήλιον περὶ τοὺς κροτάφους καὶ τὸ ἰνίον, τόσον βραχὺ καὶ τόσον ἐντέχνως διπλωμένον, ὥστε ἦτο ὡς νὰ μὴν τὸ ἐφόρει, καὶ ἡ πλουσία ξανθὴ κόμη της ἐφαίνετο σχεδὸν ὅλη, μέχρι τῆς ὀσφύος κατερχομένη εἰς δύο παχείας πλεξίδας, ὡς σταλακτίτας χρυσοῦς, καὶ ὁ λαιμὸς της ἦτο ὀρατὸς ὅλος κάτω τοῦ βρόχθου εἰς τὸν λάκκον τῆς σφαγῆς καὶ μέχρι τῆς ρίζης τῶν ὠμοπλατῶν... Ἦτο ἤδη δεκαεπταετίας, κ' ἐφαίνετο νὰ εἶναι εἴκοσιν ἐτῶν, ἐν ὑπερακμῇ ρώμῃ καὶ καλλονῆς, ὁμοίᾳ μὲ τὴν Πρωτομαγιάν, τὸ κορῦφωμα τοῦτο τῆς ἀνοιξέως, τὴν ἐτοίμην νὰ παραδώσῃ τὰ σκῆπτρα εἰς τὸ ἀδυσώπητον καὶ δρεπανοφόρον θέρος-ἔρος.»⁵ Εἶναι περιορισμένη στὸ σπίτι καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν υπηρέτρια καὶ τροφὸ Φωτεινὴ καὶ τὰ μικρὰ ἀδέρφια της γιὰ νὰ πάνε στὸ κτήμα τὴν Πρωτομαγιά. Ὁ νέος Κώστας τις συναντᾷ, εἶναι ἐρωτευμένος με τὴν κόρη καὶ της στέλνει γράμμα ποὺ το βρίσκει ὁ ἀδερφός της καὶ της το δίνει, ἀφοῦ διαφορετικὰ ἦταν ἀδύνατη ἡ ἐπικοινωνία, γι' αὐτὸ καὶ προβαίνει στὴν τολμηρὴ πράξη τοῦ γράμματος. Ἡ Ματούλα παρουσιάζεται γλυκιά, ἀγνή, ευαίσθητη με ἀνάγκη φροντίδας τόσο ἀπὸ τὴ Φωτεινὴ, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Κώστα ποὺ παραφύλαγε στὸ κτήμα γιὰ νὰ τὴν προστατεύει καὶ ἀποκρούει τὴν ἐπίθεση τοῦ ἀγρίου τσομπάνη πρὸς τὴν κόρη. Ἀκόμα, ὁ Παπαδιαμάντης θέτει τὸ ευαίσθητο θέμα τῆς ἀπόπειρας ἀρπαγῆς ἢ κακοποίησης τῆς κοπέλας ἀπὸ τὸν Ἀγρίμη, ὅταν ἡ κόρη μένει ἀφύλακτη ἀπὸ τὴν προσοχὴ τῶν συνοδῶν της με αυστηρὴ καθαρεύουσα. «Ἐἶχε περάσει τὴν ἀριστερὰν τραχεῖαν χεῖρά του ὑπὸ τὴν ἀβρὰν μασχάλην της καὶ τῆς ἔθλιβε τὸ παρθενικὸν στήθος, καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς ἐκράτει σφιγκτὰ τὸν λαιμὸν της καὶ ἠπεῖλει νὰ τὴν πνίξῃ εἰς τὴν ἐλαχίστην κραυγὴν. Ἡ κόρη, ὠχρά, ἠλλοιωμένη, μὲ τὴν κόμην ἄτακτον, προσεπάθει μὲ τὰς ἀπαλὰς χεῖράς της νὰ ξεκολλήσῃ ἀπὸ τὸ σῶμά της τὰς ὀπλὰς τοῦ Ἀγρίμη. Ἄλλ' οἱ ὄνυχές του οἱ μαῦροι καὶ ἀπερίκοπτοι εἶχον ἀπογαμψωθῆ σχεδὸν καὶ ἐφαίνοντο οἰονεὶ στοιχειωμένοι. Ἦσθμαινεν ἡ κόρη ὑπὸ τὴν ὀδυνερὰν πίεσιν καὶ ἐπνευστία ἐκεῖνος ἐν τῇ ἀγωνίᾳ τῆς προσδοκίας του καὶ τῆς ἀπλήστου

⁴ Ὁ.π. σελ. 176

⁵ Ὁ.π. σελ. 184

ἐπιθυμίας.»⁶ Η ιστορία κλείνει τρυφερά, μιας και σώζεται με την επέμβαση του Κώστα. Ο έρωτας της Ματούλας και του Κώστα ευδοκιμεί σε γάμο με την θετική απόφαση του πατέρα της, σύμφωνα με τα πρότυπα της εποχής για τη γυναίκα.

Στο διήγημα «Ὁ Καλόγερος» (1892) εντοπίζουμε δυο νεαρά κορίτσια που κοιτάζουν από την πόρτα του σπιτιού σε αθηναϊκή γειτονιά, τί γίνεται στο δρόμο υπό το άγρυπνο βλέμμα της μητέρας. Ο Παπαδιαμάντης με μείξη καθαρεύουσας και δημοτικής αφηγείται. «Ὅσάκις ἠνοιγέτο ἡ θύρα τοῦ μικροῦ οἰκίσκου, δυσμότην, ἀπέναντι τῆς πύλης τοῦ ναοῦ, καὶ δύο νεάνιδες, ἰσχναί, χλωμαί, ἢ μία ὀλίγον τι νοστιμούλα, ἢ ἄλλη σχεδὸν ἄσχημη, προέκυπτον εἰς τὸ ἄνοιγμα, κοιτάζουσαι περιέργως τὰ συμβαίνοντα εἰς τὴν ὁδόν, ἢ τοὺς διαβάτας, ὡς κάμνουν τὰ πτωχοκόριτσα ὅταν δὲν ἔχουν ἐργασίαν ἢ ὅταν ἡ περιοδικὴ ὀκνηρία διὰ τῆς φαντασίας καὶ τῆς κεφαλῆς καταβῆ εἰς τοὺς βραχίονας καὶ τὴν μέσην των, τότε ἐφαίνετο καὶ μία πρεσβυτικὴ μορφή γυναικὸς ὀπισθὲν των, κοκκίνη, στρογγύλη, ὄχι πολὺ ἐρρυτιδωμένη ἀκόμη, ἣτις πρέπει νὰ ἦτο ἡ μήτηρ τῶν δύο νεανίδων»⁷ Είναι ἐγκλειστα, περιορισμένα στο σπίτι για να προστατευθεῖ ἡ τιμὴ καὶ ἡ κοσμιότητα τους με ελάχιστες ευκαιρίες κοινωνικοποίησης καὶ δυνατότητες ἐλεύθερης ζωῆς. Πηγαίνοντας στο διήγημα «Ἡ Ψυχοκόρη» (1925) καὶ πάλι στην περιφέρεια τῆς αστικῆς ζωῆς στην Αθήνα, ἡ Μαρία ἀπὸ τὴν Κάρυστω, μια καλόκαρδη χήρα που ἔχει στο σπίτι στην Αθήνα καὶ τὴ μάνα τῆς παίρνει ὡς ψυχοκόρη μια μικρὴ ἀνιψιά τῆς, που ονομάζεται ἐπίσης Μαρία. Ἡ ἐντεκάχρονη ψυχοκόρη, «το μικρὸ τέρας» βασανίζει τὴ γρια, τὰ λόγια τῆς εἶναι χαρακτηριστικὰ σε δημοτικὴ γλῶσσα. « Νά, παλιόγρια, καλὰ νὰ πάθης. Τ' ἤθελες, τί γύρευες, γριά ξεκουτιάρα, φαφούτα; Ξύσου, γριά, ξύσου. Δὲ φεύγεις καλύτερα, νὰ πᾶς στὸν τσακισμό; Πότε θὰ τὰ τινάξης, νὰ ψοφήσης, νὰ ῥθω ν' ἀρχίσω τὸ τραγούδι καὶ τὸν χορὸ ἀπὸν' ἀπ' τὸν τάφο σου;»⁸ Επιπλέον, κλέβει, ὅταν τὴν στέλνουν για θελήματα, λέει συνεχῶς ψέματα «Μαρία, τί τὸ ἴκαμες τὸ ἄλειμμα;— Ποιὸ ἄλειμμα;— Τὸ πάχος, ποὺ εἶχε βάλει ὁ χασάπης μὲς στὸ χαρτί.— Δὲν τὸ εἶδα, μητέρα.— Πῶς δὲν τὸ εἶδες; Μὴν ἦσουν στραβή;— Θα ἴπεσε στὸν δρόμο, μητέρα.— Πῶς θα ἴπεφτε; Ἄνοιξες τὸ χαρτί;— Δὲν εἶχε πάχος, μητέρα.»⁹ Ἡ ψυχοκόρη παρουσιάζει κακὴ συμπεριφορὰ σε ὅλους, ἀν καὶ δέχτηκε προστασία καὶ φροντίδα,

⁶ Ἄπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 2^{ος} τόμος σελ. 202

⁷ Ὁ.π. σελ. 315

⁸ Ὁ.π. σελ. 612

⁹ Ὁ.π. σελ. 615

πηγαίνει στο σχολείο, αλλά το βρίσκει σαν ευκαιρία απόδρασης από το σπίτι καθυστερώντας συχνά να φτάσει εκεί και δεν είναι καθόλου επιμελής. Αντίθετα, στο «Πατέρα στο σπίτι!» (1895) αποδίδεται η φτώχεια, η ανέχεια που επιδρά στη ζωή και των μικρών κοριτσιών που στερούνται την οικογενειακή θαλπωρή, την παιδική ανεμελιά και έρχονται αντιμέτωπα με τη σκληρή βιοπάλη στην Αθήνα. Ο διάλογος είναι στην απλή δημοτική. «— Μπάρμπα, βάλε μου λίγο λαδάκι μες στο γυαλί, εἶπε ἡ μάννα μου, γιατί δὲν ἔχουμε πατέρα στο σπίτι.— Χωρὶς πεντάρα;— Ναί.— Καὶ τί ἔγινε ὁ πατέρας σου;— Νά, πάει νὰ βρῆ ἄλλη γυναῖκα. Ἦτο πενταετὲς παιδίον, ζωηρόν, μὲ λαμπροὺς μεγάλους ὀφθαλμούς, ρακένδυτον. Καὶ μὲ παιδικὴν χάριν, μὲ σπαρακτικὸν ἐν τῇ ἀθρότητι μειδίαμα, ἐπρόφερον ἐκάστοτε τὴν φράσιν ταύτην.»¹⁰ Και μπορεί τα λόγια αυτά να προέρχονταν από το τρίτο παιδί, το αγόρι της Γιαννούλας της Πολυκάρπου, αλλά την ίδια ανέχεια βίωναν και τα κορίτσια. «Πτωχαὶ γυναῖκες ἔστελναν συνήθως τὰς πενταετῆς ἢ ἑπταετῆς κορασίδας τῶν διὰ νὰ ὀψωνίσουν.»¹¹ Και η κατάσταση στο σπίτι ήταν δραματική για την Γιαννούλα με τα τέσσερα παιδιά. «Ἐμεινε χωρὶς ἄρτον εἰς τὸ ἐρμάρι καὶ χωρὶς φωτιὰν εἰς τὴν ἐστίαν, χωρὶς φόρεμα, χωρὶς στρωμνὴν, χωρὶς σκέπασμα, χωρὶς χύτραν καὶ χωρὶς στάμαν· καὶ χωρὶς ραπτικὴν μηχανήν!»¹² Μέσα σε αυτό το οικογενειακό περιβάλλον μεγάλωναν τα κορίτσια χωρίς δυνατότητα για μια φυσιολογική, παιδική ηλικία. Ὅμοια, στο «Νάμι» της (1906) ο Παπαδιαμάντης αναφέρεται με καθαρεύουσα σε μια νεαρή κοπέλα ξεκινώντας από την παιδική της ηλικία, όταν η φτωχή μάνα της, σιδερώστρα, την ἔστελνε για ψώνια στον μπακάλη «ὄλ' αἱ πτωχαὶ μητέρες εἶχον συνήθειαν νὰ στέλνουν τ' ἀνήλικα μικρά τῶν διὰ νὰ ἐκτελοῦν ἔργα ψωνιστοῦ, ὀλίγον πρόωρα»¹³ Μεγαλώνοντας ὁμως, ἔχει ἄλλη εξέλιξη, δηλαδή στα δεκαἑξὶ η γειτονιά την παρατηρούσε «καὶ εἶχε γίνει ὠραία, μὲ ἐν εἶδος κομψῆς καὶ λεπτῆς καλλονῆς —μὲ chic, ἂν θέλετε»¹⁴ να συγκινεῖ με την ομορφιά της τους νέους. Κυκλοφορούσε ελεύθερα, ενώ μια γειτόνισσα, η Λευθέρινα σχολιάζει επικριτικά τη φήμη της ότι την ερωτεύθηκε ἕνας νέος και αυτοκτόνησε και κατόπιν η κόρη ἔβγαινε με ἕναν γιο πλούσιου δικηγόρου. «Τὸ παιδί ἔχασε τὸ μυαλό του μ' αὐτήν. Ὁ πατέρας δὲν τὴν θέλει. Μὰ αὐτὸς ἐπιμένει νὰ τὴν στεφανωθῆ, καὶ χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ γέρου.»¹⁵ Εδώ

¹⁰ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 89

¹¹ Ὁ.π. σελ. 90

¹² Ὁ.π. σελ. 94

¹³ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 4^{ος} τόμος σελ. 120

¹⁴ Ὁ.π. σελ. 120

¹⁵ Ὁ.π. σελ. 121

η κόρη κακολογείται για έκλυτη ζωή με υπέρβαση των καθορισμένων ορίων της σεμνότητας και της ερωτικής συμπεριφοράς.

3.2. Η νεαρή γυναίκα, η ανύπαντρη

Στα «Άγια και πεθαμένα (1896)» η Σειραϊνώ είναι κόρη αγνή και όμορφη. « Η κόρη είχε καλόν όνομα, ἦτον μεγαλοπρικοῦσα, ἦτον λευκή καὶ ἄχολος ὡς περιστερά, ἦτον προκομμένη καὶ «ὀμορφοδοῦλα»¹⁶ που παραμένει περιορισμένη στο σπίτι της κεντώντας τα προικιά της περιμένοντας την επιστροφή του ναυτικού πατέρα της που θα την αρραβώνιαζε με άντρα της επιλογής του. Παρακολουθεί από μακριά με τηλεσκόπιο την Μαλαμώ του παπα-Γιαννάκη, με την οποία ήταν συμμαθήτριες, όμως έχουν χρόνια να συναντηθούν, η οποία επίσης κεντά τα προικιά της, τώρα πια υπάρχει αντιζηλία μεταξύ τους για τους πιθανούς γαμπρούς. Η εστίαση είναι σε δυο κόρες απομονωμένες με κοινωνικά καθορισμένο μέλλον, έναν γάμο. Καταλυτική είναι και η παρουσία μια μεγάλης γυναίκας, της θειας Ζήσαινας, που πηγαίνει στην εκκλησία στην γιορτή των Αγίων Θεοδώρων για να φέρει εορτάσιμα κόλλυβα στην ανύπαντρη κόρη της και στη Σειραϊνώ, ώστε να τα βάλουν στο προσκέφαλο τους και να ονειρευτούν τον νέο που θα παντρευτούν. Ο λόγος με σκιαθίτικη διάλεκτο απηχεί τις προλήψεις για το γάμο. « Πῆγα πλιό, παιδάκι μ' ... τί κόσμους, τί κουσμάκης, μαθές... Πῆρα δυὸ κόλλυβα... παπα-Νικόλας μ' τὰ ἴδωσε πλιό... Κείνους Δημητρός!... Τί καυγὰς, τί πόλεμους, παιδάκι μ'! Δὲν ἀφῆν'νε τὸν κουσμάκη νὰ πάρ' δυὸ κόλλυβα, παιδάκι μ', πλιό. Τὰ, τί λογαῖτε; Νὰ κὶ τοῦλόου σ' δυό, Σειραϊνάκι μ', πλιό. Τὰ πῆρα γιὰ τ' Γιαννούλα μ', γιὰ νὰ διῆ, πλιό, τοῦ σαστικό της στοῦν ὕπνου της, πότε θὰ ῥθῆ... Παπανικόλας μ' τὰ ἴδωσε. Τούνε βλέπ'νε στοῦν ὕπνου της, ἀκοῦς, κὶ τοῦ Γηρακῶ τοῦ Μπαλάκι, κὶ τοῦ Μιλαχρῶ τοῦ Σακαράκι, τὸν εἶδιαν, ἀκοῦς... οὔλουφάνερα, τ' ἀκοῦς. Ἄις-Θόδωρας κάνει τοῦ θᾶμα...»¹⁷ Αλλά μαζί με τα εορτάσιμα κόλλυβα μπερδεύει και τα κόλλυβα του πεθαμένου και έχουμε ένα άγριο τέλος για τη Σειραϊνώ, γάμος και κατόπιν θάνατος. Ἴδιο είναι και το μοτίβο στο διήγημα «Ἡ Πιτρόπισσα» (1909), όπου η Ακριβούλα του Ζαχαράκη ετοιμάζει νυχθημερόν τα προικιά της και

¹⁶ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 118

¹⁷ Ὁ.π. σελ. 122

περιμένει υπομονετικά τον γαμπρό, αν και την θεωρούν γεροντοκόρη. Παντρεύεται τον καπετάν Πανάγο, είναι η τρίτη του σύζυγος, μα είναι ικανοποιημένη που γίνεται γυναίκα του επιτρόπου της εκκλησίας και είναι πια περήφανη στο πλάι του συζύγου της. Πετυχαίνει, δηλαδή, το όνειρο της ζωής της, να παντρευτεί και να επιδεικνύει τα προικιά της. «περιφέρει από οικίαν εις οικίαν, από δρόμον εις πλατείαν, και από τὸ χωρίον εις τὴν ἐξοχὴν, τοὺς μεγαλοπρεπεῖς στολισμούς — ἔργον τῶν χειρῶν της μακρᾶς καρτερίας καὶ ὑπομονῆς— εις τὸ πείσμα τῶν ἐχθρῶν της!»¹⁸

Στην «Υπηρέτρα» (1888) ο Παπαδιαμάντης ζωντανεύει τη ζωή μιας ορφανής από μητέρα, ανύπαντρης δεκαοχτάχρονης κόρης, της Ουρανώς του Διόμικο. Ζει με τον πατέρα της, έχει τη φροντίδα του σπιτιού και του ίδιου. Ο πατέρας της έχει μείνει με μια μικρή λέμβο, την ονομάζει υπηρέτρα για να βιοπορίζονται. Την παραμονή των Χριστουγέννων ο πατέρας δε γύρισε από το πορθμείο, πράγματι η λέμβος βυθίζεται. Η κόρη κλαίει ακούγοντας από τη γειτονιά για το ατύχημα και της συμπαραστέκεται η θεία της. Αφηγείται ο Παπαδιαμάντης με καθαρεύουσα. «Ἡ ἄστοργος θεία, ἥτις ἀπὸ ἔτους καὶ πλέον δὲν εἶχε καλημερίσει τὴν ἀνεψιάν της, ἤκουσε τὴν γοερὰν κραυγὴν, καὶ λησμονήσασα τότε τὰ τρία στρέμματα τοῦ ἀγροῦ, ἔτρεξε πρὸς βοήθειαν τῆς περιαλοῦς κόρης.»¹⁹ Τελικά, ένα τρεχαντήρι έσωσε τον πατέρα της, ο οποίος είναι το μόνο στήριγμα της μέσα στην φτωχική και σκληρή ζωή της. Αντίθετα, στη «Στοιχειωμένη καμάρα» (1904) ο συγγραφέας εστιάζει στην Αρετή, μια νεαρή κόρη που υποφέρει από τη μητριά της. Η τραγική κοπέλα δέχεται και την απόπειρα του ίδιου του πατέρα της να τη ρίξει στον πυθμένα της θάλασσας για να την πνίξει. Η κόρη κλαίει και αφήνεται τελικά από τον πατέρα στην Καναπίτσα. Την μεγαλώνουν οι συγγενείς της, την παντρεύουν μόλις στα δεκατρία της, αν και ο πατέρας της και η μητριά της έριξαν αβανιά (συκοφαντία) με έναν γυρολόγο. Και στην ενήλικη ζωή της ως παντρεμένη η Αρετή παρουσιάζεται υπομονετική, χρηστή, πρόθυμη και οικονόμος. Τα βάσανα της συνεχίζονται, γιατί ο άντρας της ο Πατσοστάθης ή Μπόζας, ο γεωργός δε δουλεύει, αρέσκειται στο κρασί και αφήνει την οικογένεια του να πεινά. Η Αρετή περιγράφει την μεταμέλεια του πατέρα της που ετοιμοθάνατος της ζητά συγχώρεση, κι εκείνη την αποδέχεται.— Σχωρεμένος να 'σαι, πατέρα μου! ἀπὴντα δακρυροοῦσα ἢ Ἀρετώ.— Μὲ ὅλην τὴν καρδιά σ', Ἀρετώ!— Μὲ ὅλην τὴν καρδιά

¹⁸ Ἀπαντα, εκδόσεις Δόμος, 4^{ος} τόμος σελ. 315

¹⁹ Ἀπαντα, εκδόσεις Δόμος, 2^{ος} τόμος σελ. 97

μ', πατέρα! ἐφώναζεν ἡ μαρτυρική καὶ πραεῖα γυνή. Καὶ τέλος, μετὰ πολλὰς ἡμέρας καὶ νύκτας φρικώδους βασάνου, ἐξεψύχησεν ὁ ἄθλιος πατήρ — ὅστις εἶχε θελήσει ποτὲ νὰ ρίψη τὴν μικρὰν κόρην του εἰς τὸν πυθμὲνα τῆς θαλάσσης, ὡς διὰ νὰ τὴν στοιχειώσῃ».²⁰ Ζει με δυστυχία ὡς νέα κόρη, ἀλλὰ καὶ μετέπειτα ὡς παντρεμένη.

Στο διήγημα « Ἡ Βλαχοπούλα» (1892) ενδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ηρωίδα Φλώρα, μια ἀκόμα βασανισμένη κόρη, ὀρφανή, ἀλβανικῆς καταγωγῆς, ἡ ὁποία γίνεται δούλα σε ἀθηναϊκὴ οικογένεια στα οκτὼ τῆς χρόνια ἀπὸ ἐπιλογή τοῦ μεγάλου τῆς ἀδερφοῦ χωρὶς καν νὰ ρωτηθεῖ. Μένει καὶ δουλεύει ἐκεῖ ὡς τα δεκαοχτὼ, δέχεται σεξουαλικὴ παρενόχληση ἀπὸ το ἀφεντικό τῆς, που ἀπέκρουσε. Ἀλλὰ μετὰ το θάνατο τῆς κυρᾶς τῆς γίνεται καὶ ἀπόπειρα βιασμοῦ ἐναντίον τῆς. Τότε φεύγει, ἀναζητᾶ ἀρχικὰ ἀσφάλεια στο σπίτι τοῦ δευτέρου ἀδερφοῦ τῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἀποχωρεῖ, ἀφοῦ δὲν μπορεῖ νὰ τα βρεῖ με τὴ νύφη τῆς καὶ γυρίζει στο χωριὸ τῆς μητέρας τῆς. Καὶ στο χωριὸ δέχεται σφοδρὰ κατηγοριῶν, «μαναφούκια» ἀπὸ τὶς γυναῖκες γιὰ τὴν ὑπόληψη τῆς. Ἡ Γιωργούλα, μια κακεντρεχῆς γειτόνισσα λέει στον γερο Σαράντο γιὰ τὴ Φλώρα καὶ τὴ μάνα τῆς με σκιαθίτικη γλῶσσα: «Τί σᾶς εἶπ' αὐτὴ; Μὴν ἦρθε νὰ σᾶς φορτώσῃ τὴν τσοῦπα τῆς; Τὰ μάτια σου τέσσερα, Στάμο! Τὴν ξέρετε τί παστρικά εἶναι ἡ κόρη τῆς; Ἡ πομπιωμένη, πὺ κυλιότανε τόσα χρόνια στὰ ξένα σπίτια, μὲς στὴν Ἀθήνα, καὶ ποῖος ξέρει τί μπομπές, τί ρεζιλίκια ἔπαθε, πὺ τὴν ἔκαναν καὶ τὴν ἔδειχναν τ' ἀφεντικά τῆς ὡς πὺ τὴν ἔδιωξαν ἀπ' τὸ σπίτι (ποῖος ξέρει ἂν δὲν τὴν ἔπιασαν κλέφτρα) καὶ τώρα θέλει νὰ μᾶς κάμῃ τὴν τίμια, νὰ νοικοκυρευτῆ, κιόλας! Τὸ νοῦ σου, Στάμο! Κοίταξε, μὴ σὲ καταφέρουν καὶ σοῦ τήνε φορτώσουνε!»²¹ Ἀμφισβητεῖται ἡ τιμὴ τῆς Φλώρας ἀπὸ τὴ ζήλεια τῶν γυναικῶν, μόνον ὁ Ζήσος, ὁ δεῦτερος γιος τοῦ Σαράντη, που δούλευε κι ἐκεῖνος στο σπίτι στὴν Ἀθήνα καὶ ἔτρεφε ἀγνὸ ἔρωτα γιὰ τὴ Φλώρα μετὰ ἀπὸ μιὰ τυχαία συνάντηση στο ἴδιο χωριὸ καὶ τὶς ἐξηγήσεις ἀπὸ τὴ Φλώρα τῆς προτείνει νὰ τὴν παντρευτεῖ. Μια σκληρὴ μοῖρα περίμενε τὶς γυναῖκες που εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν σεξουαλικὲς ἐπιθέσεις, ἀλλὰ καὶ τὶς πολλὰς φήμες ἐξαιτίας τῆς κακολογίας τοῦ κόσμου. Ἀλλὰ στο «Καμίσι» (1907) ὁ Παπαδιαμάντης παρουσιάζει μιὰ νεαρὴ βοσκοπούλα, τὴν Τσοῦλα, κόρη τοῦ Μανδράκια που στα δεκαοχτὼ τῆς θέλουν νὰ τὴν παντρέψουν χωρὶς προίκα με ἕναν ἠλικιωμένο βοσκό που

²⁰ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 639

²¹ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 2^{ος} τόμος σελ. 366-367

έχει δυο παιδιά και δίνει και κοριτσιάτικο, ωστόσο εκείνη εναντιώνεται. Ο πατέρας της και η θεία της επιμένουν με χαρακτηριστικό σκιαθίτικο λόγο: «—Όμορφα, όμορφα... καλορρίζικα, πλιό, παιδάκι μ'... οί παντρείες είναι από Θεοῦ. Καλός κι ἄξιος είναι οὐ γιὸς της Γαρουφαλίνιας... θ' ἀναθρέψης πλιὸ κι τ' ἄρφανά, εἶναι ψυχικό... Όμορφα, ὄμορφα, πλιό!»²² Η κόρη κατευθύνεται στο Καμίνι, σε έναν βράχο και προς στιγμή σκέφτεται να πέσει. Εκεί φτάνει ο Νίκος, ο ναύτης και τη ρωτά αν θέλουν να την παντρέψουν. Στο τέλος η κόρη παντρεύεται τον Νίκο, τον αγαπημένο της. Ξεφεύγει από την πίεση του οικογενειακού της περιβάλλοντος και προχωρεί σε γάμο της επιλογής της.

Είναι εξαιρετικά σημαντικό να αρραβωνιαστούν οι κόρες, αυτός είναι ο προορισμός τους με τη μεγάλη αγωνία της προίκας ειδικά για τις φτωχές οικογένειες. Στο «Ποία ἐκ τῶν δύο» (1906) ο Παπαδιαμάντης διηγείται την τύχη δυο αδερφών, που είναι κόρες του σπιτονοικοκύρη του στην Αθήνα. Η Ευθυμία μένει στο σπίτι και δουλεύει εκεί. Είναι ασθενική και χλωμή. «Μόνον ἢ Εὐθυμία ἦτο χλωμή, ἢ δυστυχής, καὶ ἀσθενική τὴν κρᾶσιν καὶ περιπλέον ἐκτάκτως χολή, μὲ τὸν γόμφον προεξέχοντα κατὰ τὸ δεξιὸν ἰσχίον. Ἦτο ἀξιολύπητον πλάσμα.»²³ Η Βάσω πάλι είναι όμορφη, δουλεύει σε ένα υποδηματοποιείο για να μαζέψει τα προικιά της. «Ἦτο βιοπαλαίστρια ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων, ἢ πτωχὴ κόρη.»²⁴ Απώτερος σκοπός είναι ο γάμος, η Βάσω αρχικά φαίνεται να προηγήθηκε και να αρραβωνιάζεται τον Σταύρο, αν και μικρότερη πέρα από τον κοινωνικό κανόνα, ίσως λόγω της σωματικής αναπηρίας της αδερφής της. «Ἄλλ' ἢ μικρὰ Βάσω, ἐλαφρὰ, ροδοκόκκινη, δροσερά, ἰδοῦ! ἐπαραράδιασε τὴν μεγαλυτέραν ἀδελφὴν, καὶ τὸν ἄρπαξε!... τὸν ἄρραβωνιαστικόν, ἐννοεῖται· δὲν ἤξεύρω ἂν ἐπέτυχε τὸ ἰδανικόν της ἢ ὄχι, ἀδιάφορον.»²⁵ Τελικά ο αφηγητής κατά την επιστροφή του για να πάρει κάποια πράγματα, που είχε αφήσει στο δωμάτιο που νοίκιαζε εκεί, μαθαίνει πως τον Σταύρο τον παντρεύτηκε η Ευθυμία. Παραμένει ο προβληματισμός για το τι είχε διενεργηθεί στην οικογένεια για τις δυο αδερφές. Η αγωνία συχνά παραμένει ακόμα και για τις αρραβωνιασμένες για το αν και τότε θα

²² Ἀπαντα, εκδόσεις Δόμος, 4^{ος} τόμος σελ. 208

²³ Ο.π. σελ. 107

²⁴ Ο.π.

²⁵ Ο.π. σελ. 108

γίνει ο γάμος. Στη « Τύχη ἀπ' τὴν Ἀμέρিকা» (1901) σκιαγραφείται παραστατικά η τύχη και οι προοπτικές των κοριτσιών μια πολυμελούς και φτωχῆς οικογένειας. Η Ασημίνα και ο μαστρο-Στεφανῆς είχαν δυο γιους και τέσσερις κόρες. Η ἔγνοια τους εἶναι πῶς θα παντρευτοῦν οι κόρες (μοναδική προοπτική για τα κορίτσια), ἐνῶ ταυτόχρονα ἴσχυε ο θεσμός της προίκας. Η δεύτερη κόρη πνίγεται σε ἕνα πηγάδι. Η πρωτότοκος Ελένη δέχεται τον αρραβωνιαστικό, ὁμως ἐκεῖνος στα μπασιδία (τὴν πρώτη επίσκεψη και ἐπισημοποίηση του αρραβώνα) δείχνει προτίμηση στην τρίτη κόρη, τὴ Μαργαρώ. Η οικογένεια για να μη χαθεῖ ο γαμπρός δέχεται να παντρευτεῖ τὴ Μαργαρώ, ο λόγος του Παπαδιαμάντη εἶναι δηλωτικός με πρόσμειξη δημοτικῆς και καθαρεύουσας « Νὰ πετάξῃ ὁ γαμβρὸς τὰ σημάδια, δηλ. τοὺς ἀρραβῶνας! Κακὸν καὶ ψυχρὸν τὸ πρᾶγμα. Μετὰ πολλοὺς δισταγμοὺς καὶ διαβούλια, ἀλλὰ καὶ ἔριδας μεταξὺ τοῦ παλαιοῦ ἀνδρογόνου, ἀφοῦ ἡ Ἀσημίνα ἤκουσε καὶ τὰς γνώμας τῶν ἐξαδέλφων τῆς, ἤναγκάσθησαν νὰ ὑποκύψουν.»²⁶, ἀλλὰ ἡ πρωτότοκη, ἡ Ελένη ἀργότερα πεθαίνει. Σημαντικό μέλημα εἶναι και ο γάμος τῆς τέταρτης, τῆς Αφέντρας, για τὴν ὁποία περιμένουν τύχη ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ ἢ λίρες για προίκα ἀπὸ τον ξενιτεμένο στην Ἀμερικὴ ἀδερφό. Τα χρόνια περνοῦν και ἡ Αφέντρα μεγαλώνει και ὑπάρχει ο φόβος ὅτι θα μείνει γεροντοκόρη. Ὅταν γυρίζει ο ἀδερφός, ἀρρωστος ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ με λίγα χρήματα, ἐρχονται προξενιές, ἀλλὰ ο γαμπρός θέλει προίκα και πανωπροίκα. Ο δεύτερος ἀδερφός διαφωνεῖ για τα πανωπροίκα, τελικὰ γίνεται ο γάμος. Χαρακτηριστικά λέει ο γερο-Στεφανῆς «— Ἄλλοι σπέρνανε, κι ἄλλοι θερίζουνε.»²⁷ Η προίκα, οι οικονομικὲς συμφωνίες καθόριζαν τὸ μέλλον των κοριτσιῶν και ἦταν πολὺ μεγάλη ἡ δυσκολία των φτωχῶν οικογενειῶν για να ανταποκριθοῦν. Στο διήγημα «Τὰ Συχαρίκια» (1894) και πάλι μέσα ἀπὸ τὴν κυρα Γαλάτσαινα ἐμφανίζεται ἡ μεγάλη λαχτάρα να αρραβωνιαστεῖ ἡ κόρη και να ἀκολουθηθοῦν τα ἔθιμα, δῶρα, κεράσματα που σήμαιναν ἐξοδα για τὴν οικογένεια. «Ὡ! Αὐτὲς οἱ πανδρειές! Πόσα φαρμάκια τὴν εἶχαν ποτίσει τὴν κυρα-Γαλάτσαινα, καὶ πῶς τῆς εἶχαν ψήσει τὸ ψάρι στὰ χεῖλη.»²⁸ Κατόπιν ἀπὸ τὴν πρώτην προξενιάν, μετὰ πολλὰ λόγια καὶ μαναφούκια καὶ σκάνδαλα, ὕστερον ἀπὸ πολλὰ ψι-ψι καὶ πολλὲς ἀβανιές καὶ κατηγορίες, ἀφοῦ ραδιοὔργα γυναῖα ἔβαζαν στὰ λόγια τὸν γαμβρὸν καὶ τὲς συμπεθέρες καὶ ἔψαλλαν πολλὰ ἀνάποδα ἐγκώμια ἐναντίον τῆς πενθερᾶς καὶ τῆς νύμφης, κατωρθώθη τέλος νὰ ὀρισθῇ ἡ ἔσπερα τοῦ Σαββάτου, τῆς δευτέρας ἡμέρας τῶν Χριστουγέννων, διὰ νὰ δέσουν

²⁶ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 337

²⁷ Ο.π. σελ. 352

²⁸ Ο.π. σελ.31

πανδρειές.»²⁹ Αξιοπαρατήρητο είναι πως η κόρη δεν έχει λόγο για τον αρραβώνα, μάλιστα δεν πηγαίνει η ίδια στα αρραβωνιάσματα, αλλά παραμένει στο σπίτι της, κι εκεί η θεία της θα της φέρει τα συχαρίκια, λέει με τη ντοπολαλιά του νησιού. «Πῶς ξέχασαν οἱ μουρλοῖ! Νὰ σοῦ πῶ, ἔχω ἐγὼ ἕνα μικρὸ φαναράκι, τώρα τὸ ἀνάφτω, καὶ νὰ πᾶμε μαζί με τὸ Χρῆστο, καὶ νὰ ῥθῶ πίσω νὰ σ' πάρω τὰ σ'χαρίκια. Κλειδώσου μὲς στὸ σπίτι καὶ μὴ φοβᾶσαι.»³⁰ Η θέση της κόρης παραμένει υποτιμημένη χωρίς λόγο για τις αποφάσεις της ζωής της με υποταγή στις τοπικές συνήθειες, στον γαμπρό και την οικογένεια του. Άλλοτε ο αρραβώνας παρέμενε αρραβώνας με την ψυχολογική πίεση και την απαξίωση για την γυναίκα. Ειδικότερα, στο «Κουκούλωμα» (1925) ο Παπαδιαμάντης αναφέρεται στη Ρήνη τη Μεργανίτισσα που ζει με τον Κοσμά, τον ωτογιατρό σε συνοικία της Αθήνας. Η Ρήνη ανατρέφει τον γιο του, τον Αριστογείτονα και στωικά περιμένει σύμφωνα με τις υποσχέσεις του να την παντρευτεί. «Μία ὄπωσοῦν φρόνιμη γυνή, ἡ Ρήνη ἡ Μεργιανίτισσα, κατόρθωσε νὰ τὸν συμμαζέψη. Αὕτη ἔτρεφεν ἀληθῆ συμπάθειαν, καὶ τοῦ ἀνέθρεψε τὸν Ἀριστογείτονα, τὸ τελευταῖον νόθον... Ὁ Κοσμάς τόσο εἶχε συγκινηθῆ ἀπὸ τὴν ἀφοσίωσίν της ὥστε ὑπεσχέθη νὰ τὴν στεφανωθῆ. Καθότι ἡ ἀγία ἐκκλησία συνηθίζει ὅλους ἀδιακρίτως νὰ τοὺς στεφανώνη, ὡς -νομίμως ἀθλήσαντας-. Δι' αὐτὸ θὰ ἠδύνατό τις νὰ προτείνῃ ὅτι καλὸν θὰ ἦτο, εἰς πολλὰς περιπτώσεις, ν' ἀντικατασταθῶσι τὰ στέφανα διὰ κουκούλας, ἐξ ἴσου συμβολικῆς, ἐξηγούσης τὸ ρῆμα κουκουλώνω, τὸ ὁποῖον συνηθίζει ὁ λαὸς εἰς παρομοίας περιστάσεις.»³¹ Ο Κοσμάς έχει ερωμένες και νόθα παιδιά. Δεν την παντρεύτηκε ποτέ, αλλά μετά το θάνατο της παντρεύτηκε μια άλλη κοπέλα.

Οι κοινωνικοί κανόνες, η ασφυκτική ζωή των νέων κοριτσιών, οι επιλογές των γονέων καταδικάζουν τα συναισθήματα ή τον όποιο έρωτα. Στο «Ἔρως - Ἥρω» (1897) δοκιμάζεται η αυτοκυριαρχία του ερωτευμένου Γιωργή, για να μη χάσει την αγαπημένη του από τα παιδικά ακόμη χρόνια. Μέσα του γίνεται μια πάλη με άγριες σκέψεις να περνούν από το θολωμένο μυαλό του, ώσπου τις ξεπερνά, όταν βλέπει όραμα τη μάνα του, η οποία τον αποτρέπει να κάνει το κακό. Ας δούμε τη γυναικεία παρουσία. Η μάνα της Αρχόντως αποφασίζει το γάμο της δεκαεννιάχρονης κόρης της «Όλα αὐτὰ τὰ ἐσκέπτετο ἡ ἀνήσυχος μητρικὴ στοργή, ἀλλ' ἡ γραῖα Μαρουδίτσα, ἡ

²⁹ Ο.π.

³⁰ Ο.π. σελ.33

³¹ Ἀπαντα, εκδόσεις Δόμος, 4^{ος} τόμος σελ. 593

μήτηρ τῆς Ἀρχόντως, οὔτε ιδέαν εἶχεν οὔτε ὑποψίαν οὔτε ἔννοιαν ἂν ὁ Γιωργῆς, ὁ υἱὸς τῆς Μπούρμπαινας, ἦτο ἐρωτευμένος μετὰ τὴν κόρην τῆς τῆν Ἀρχόντω. Καὶ ἂν εἶχεν ιδέαν, πάλιν δὲν θὰ τὴν ἔμελε τίποτε. Καὶ ἂν ἐγνώριζεν ὅτι ἡ κόρη τῆς ἀνταπεκρίνετο εἰς τὸ αἶσθημα, πάλιν ὀλίγον θὰ ἀνησύχει. Τὰ κορίτσια δὲν πρέπει νὰ ἔχουν ἔρωτα, τί θὰ πῆ; Τὸ μόνον χρέος τῶν εἶναι νὰ ὑπακούουν εἰς τοὺς γονεῖς τῶν.»³² Συνήθιζαν, επιπλέον, νὰ κρατοῦν μυστικὸν τὸν επικείμενον ἀρραβώνα, «ὅσον καὶ ἂν τὴν ἐψάρευν οἱ γειτόνισσες, δὲν θὰ ἐπρόδιδε ποτὲ τὸ μυστικόν τῆς.— Λόγια τοῦ κόσμου, γειτόνισσα. Ποῦ ἔχω ἄνω καιρὸ ἀκόμα!»³³ Ἐμένα τὸ κορίτσι μὲ δὲν τὸ πῆραν τὰ χρόνια μπροστά, ἃς παντρευτοῦν οἱ μεγάλες δά», ἐπειδὴ φοβόταν τὰ λόγια τῆς γειτονιάς ἢ τις προθέσεις τῶν ἄλλων κοριτσιῶν ποὺ μπορεῖ νὰ ἐμπόδιζαν τὸν ἀπώτερον σκοπὸν μιᾶς κοπέλας, τὸν γάμον «ἀφοῦ ἡ κουλούρα ἐμβῆκεν εἰς τὸ κεφάλιν, δὲν ἦτο πλέον ἀνάγκη μυστικότητος, καὶ αὐτὸς ὁ κίνδυνος μήπως -ρίξουν τὰ κορίτσια τῆς νύφης- παρῆλθε πλέον.»³⁴ Ἄλλοτε πάλιν οἱ ἀρραβωνιασμέναι γυναῖκες περιμένουν γὰρ χρόνια τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ ἀρραβωνιαστικοῦ. Στὸ «Ἀμερικάνος» (1891) ἡ Μελαχρῶ τῆς θείας Κυρατσῶς προσμένει ἀρραβωνιασμένη τὸν Γιάννην τοῦ Μοθωνιοῦ ποὺ ξενιτεύτηκε ἐν Ἀμερικῇ, ὁ ὁποῖος γυρίζει μετὰ ἀπὸ εἴκοσι χρόνια γὰρ νὰ δεῖ τὸ πατρικὸν σπιτὶ καὶ διαπιστῶναι πῶς ἡ ὑπομονετικὴ, πιστὴ κοπέλα μένει ἀνύπαντρη παρά τας πιέσεις τῆς μάνας τῆς. Λέει ἡ μάνα με σκιαθίτικη διάλεκτον «— Δὲ μαζώνεις τὸ νοῦ σ', θὰ πῶ, δυχατέρα; Οὔλο θὰ κλαῖς, πλιό;... Τά! Τί λογαῖτε;... Σὰ σ' ἀκούω, δυχατέρα!... ξεχωρίσαμε ἀπ' τὸν κόσμον, πλιό... Τί, μοναχὴ σ' εἶσι;... Ὅντις σ' ἐγυρεύανε, τότες ποῦ ἦτανε σ' ἐνέχ', ποῦ πῆε σ' ἐν Ἀμέρικαν οὐ προκομμένους, γιὰτὶ δὲ θέλησες κανέναν; Δὲ σ' τὰ ἔλεγα ἐγώ; Γιὰτὶ δὲν ἀκούεις τ' μάνα; Σ' τὰ ἔλεγα, ἕνα κερμὲ. Τώρα, σὰ μεγάλωσες, ποῖος φταίει; Κι μοναχὴ σ' τάχα εἶσι; Εἶν' ἄλλαι μεγαλύτεραι. Τοῦ Μυγδαλιῶ τῆς Μάχους, κὶ τοῦ Κρουσταλλιῶ τῆς Γιώργινας, τί σ' ἐνέριον τῆς ἔχεις ἐσύ;»³⁵ Ἡ Μελαχρῶ διώχνει τὰ προξενία καὶ ὄντας βαθιὰ συναισθηματικὴ περιμένει. Τελικὰ, παντρεύεται μετὰ τὸν Γιάννην μετὰ ἀπὸ τόσα χρόνια. Πολλὰς φορὰς ἡ ὑπομονὴ τῆς κοπέλας γίνεται παραμῦθον. Στὸ διήγημα «Ἄνθος τοῦ Γιαλοῦ» (1906) ἡ γυναῖκα ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τὴν Λουλούδω, τὴν ἱστορίαν τῆς μεταφέρουν οἱ γριεῖς, τὰ «λαδικὰ» καὶ οἱ γέροντες. Εἶναι μιὰ ὁμορφὴ κόρη ποὺ δείχνει ἀγάπην καὶ ἐγκαρτέρησιν καὶ περιμένει τὸν νέον νὰ γυρίσῃ νὰ τὴν παντρευτεῖ. «Ἐμεινεν ἡ Λουλούδω, ρίχνοντας τὰ δάκρυά

³² Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 172

³³ Ὁ.π. σελ. 170

³⁴ Ὁ.π. σελ. 172-173

³⁵ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 2^{ος} τόμος σελ. 268

της στὸ κῦμα, στὸν ἀέρα στέλνοντας τοὺς στεναγμούς της... νὰ ἔρθῃ ἡ μέρα ποὺ θὰ γεννηθῇ ὁ Χριστός, νὰ γυρίσῃ ὁ σαστικός της (ο αρραβωνιαστικός ἀπὸ το επιθ. σαστικός < σάζω = συναρμόζω, ζευγαρώνω) νὰ τὴν στεφανωθῇ.»³⁶ (Καραποτόσογλου, 1988, σ. 62). Ο ἀγαπημένος της δε γυρίζει και ἀπὸ τα δάκρυα της φυτρώνει ἓνα λουλούδι ἀνάμεσα στα βράχια, τὸ ἀνθὸς του γιαλοῦ, ἐνῶ ἓνα φως ορατὸ ἀπὸ τοὺς ἀλαφροῖσκιωτους εἶναι ἡ ψυχὴ του νέου. Επιπλέον, στο διήγημα «Οἱ Ἐλαφροῖσκιωτοι» (1892) ἡ Αφέντρα βασανίζεται πολλὰ χρόνια ἀπὸ τον αρραβωνιαστικὸ της, που εἶχε κι ἄλλη αρραβωνιαστικιά και τὴ μάνα του τὴ γρια-Αγάλλαινα. Ἡ γλώσσα εἶναι δηλωτικὴ και ἀπόλυτα φυσικὴ. «Ὅκτὼ χρόνια, ἢ πενθερά της, τοὺς εἶχε ψῆσει τὸ ψάρι στὰ χεῖλη, αὐτῆς και τῶν οἰκείων της. Ὁ Αγάλλος ἦτον περιμάχητος γαμβρός. Ὅκτὼ χρόνια, δεκαἕξι μπακλαβάδες, εικοσιτέσσαρες σουπιέρες χαμαλιά, παραπάνω ἀπὸ σαράντα κόττες και πίττες. Καὶ ποιὸς τὰ λυπᾶται αὐτά; Μόνον, ἑκατὸ φορὲς πείσματα, κακιώματα. Πότε μὲ τὴν μίαν ἀρραβωνιαστικὴν τὰ ἐχαλοῦσε, πότε μὲ τὴν ἄλλην. Κατ' ἀρχὰς εἶχε δώσει σημάδια εἰς τὴν ἄλλην. Ὑστερον τὰ ἐχάλασε, κ' ἔδεσε πανδρειῆς μ' αὐτήν.»³⁷ Ὑπέφερε πολὺ, ἀκόμα και ὅταν τελικὰ τὴν παντρεύεται, ἡ μάνα της και ἡ θεία της φοβούνται. «Διότι ἡ μήτηρ της ὄχι ὀλίγας φορὰς τῆς εἶχεν εἶπει ἔκτοτε, ὅτι ἐφοβεῖτο πολὺ τὰ μάγια τὰ ὅποια ἦτο πιθανὸν νὰ τῆς κάμῃ ἢ ἄλλη, ἢ ἀντίζηλος, ἢ παραγκωνισθεῖσα κόρη και ἀδικηθεῖσα ὄρφανή.»³⁸

Τα βάσανα πολλές φορές συνοδεύουν τὴν περίοδο του αρραβώνα. «Στὸ Νησι τῆς Οὐρανίτσας» (1902) φαίνεται γλαφυρὰ ἡ ζωὴ μίας ταλαιπωρημένης, αρραβωνιασμένης κοπέλας, τῆς Ουρανίτσας που γίνεται θύμα τῆς σκληρότητας τῆς πεθεράς της και τοῦ κοινωνικοῦ περίγυρου. Ο Σπύρος τῆς Μπερνίτσας τὴν αρραβωνιάζεται και ἀφοῦ ταξιδεύει, ζητά ἀπὸ τὴ μάνα της νὰ ἀφήσῃ τὴν Ουρανίτσα νὰ ζεῖ με τὴν πεθερά της που εἶναι μονάχη, ἐνῶ ἀντίθετα στο σπίτι τῆς κοπέλας ζούσαν τα παιδιά ἀπὸ τον δεῦτερο γάμο τῆς μητέρας της και ὁ πατριὸς της. Ἡ κόρη μένει ἐγκυος ἀπὸ τον Σπύρο πρὶν ἀπὸ τὸ πρῶτο του ταξίδι. Ἡ πεθερά της ἀρνείται πὼς ὁ γιος της τὸ ἔκανε αὐτὸ και σκληρὰ τῆς υποδεικνύει νὰ πει τὸ φαρμάκι υπονοώντας ὅτι μπορεῖ νὰ πῆγε με ἄλλον ἄντρα. «Τῆς Οὐρανίτσας ἦτον κομμένη ἢ φωνὴ τῆς. Ὡς τόσο, ἀπάνω κάτω τί μπόρεσε νὰ πῆ... — Σὰν ἔφυγε... κ' ἐπόδισε... κ' ἦρθε πίσω...

³⁶ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 4^{ος} τόμος σελ. 154

³⁷ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 2^{ος} τόμος σελ. 477

³⁸ Ο.π. σελ. 491

ἔλειπες του λόγου σου... ἤσουν στὴν ἀνδραδέλφη μου... ἓνα δειλινό... Ἦθελε νὰ πῆ ὅτι ὁ ἀρραβωνιαστικός της τὴν ἤῤρε μοναχὴν, τὸν καιρὸ ποὺ εἶχε μβαρκάρει τὴν πρώτη φορά, κ' ἐπόδισε· καὶ τὴν ἔπιασε, καὶ τὴν κατεχράσθη. Ἡ Μπερνίτσα δὲν ἠθέλησε νὰ τὸ πιστέψη.— Καὶ μοῦ τὸ κρύβεις τόσον καιρὸ;...— Κι ἐγὼ δὲν ἤξερα... τὴν ἄνωξα, εἶπε μὲ κλάματα ἡ Οὐρανίτσα.— Ψέματα λές! Εἶπεν ἀγρία ἡ Μπερνίτσα. Εἶσαι σὲ τέτοια θέση ποὺ δὲν ἠμπορεῖ νὰ εἶναι ἀπ' τὸν καιρὸ ποὺ λείπει ὁ γυιὸς μου... Μὲ κανέναν ἄλλονε!...»³⁹ Ἡ κόρη αυτοκτονεῖ, μὴν ἀντέχοντας τὴν προσβολὴ τῆς τιμῆς της, ἐνῶ ἡ πεθερὰ της δε λέει τίποτα καὶ ἐπειδὴ ἡ αυτοχειρία δὲν εἶχε ξαναγίνει στὸν τόπο, τὴ θάβουν στὸ ἀπέναντι νησί, τὸ Μαραγκό. «Κόσμος πολὺς, ἀπὸ περιέργεια, ἀκολούθησαν ὡς κάτω στὸ γυαλό. Μερικοὶ ἔλεγον κι ἄσχημα λόγια.— Σκύλα!... ψοφίμι!...»⁴⁰ Ὁ Παπαδιαμάντης καταλήγει πὼς στὸν τάφο τῆς φύτρωσε ἰσιὰ ποὺ μοσχοβολούσε. Τὸ θέμα τῆς ἠθικῆς τῆς κόρης καὶ ἡ κοινωνικὴ κατακραυγὴ χωρὶς τὴν στήριξη τῆς πεθερᾶς της ἔδωσαν αὐτὸ τὸ ἀδίκον τέλος. Ομοιότητες συναντῶνται στὸ ἀτίτλο, ἀγνωστο διήγημα τοῦ διηγηματογράφου ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Φαλτάιτς (Δημητρακόπουλος & Χριστοδούλου, 1994), στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ἡ παρουσία φαντάσματος στὸ κτίριο ποὺ νοικιάστηκε γιὰ νὰ λειτουργεῖ τὸ ἐλληνικὸ σχολεῖο. Ἦταν τὸ σπίτι τοῦ καπετάν Δημήτρη τοῦ Μανιώτη ποὺ τὸ εἶχε δώσει γιὰ προῖκα στὴν κόρη του, τὴν Μπραῖνῶ. Ὁ καπετάνιος εἶχε μόνον κορίτσια καὶ ἡ μεσαία κόρη του, ἡ ωραία καὶ σεμνὴ Μαρία εἶχε αυτοκτονήσει. Υπήρξε κι αὐτὴ ἀρραβωνιασμένη μὲ τὸν καπετάν Κωνσταντὴ τὸν Μελαχροινάκη καὶ τὸν περίμενε νὰ γυρίσει μὲ τὸ καράβι καὶ νὰ της φέροι δῶρα καὶ στολίδια. Ἡ Μαρία παραβαίνοντας τὰ ἔθιμα πηγαίνει μὲ τὸ ἐργόχειρο της στὸ σπίτι τῆς πεθερᾶς της, τῆς Μαρμῶς τῆς Μελαχροινάκαινας καὶ ἐλαφροπατώντας φτάνει, ἀλλὰ δε γίνεται ἀντιληπτὴ ἐξαιτίας τῆς δέντρο τῆς αὐλῆς. Τυχαίνει ἡ πεθερὰ της νὰ μιλά μὲ μιὰ γειτόνισσα καὶ νὰ γλωσσοτρῶει μεγαλόφωνα τὴν νύφη της μὲ σκιαθίτικη ντοπιολαλιά. «Τὴν ἐψώνισε, μαθές, κι' ὁ γυιόκας μου...Τὰ παραστόλια, θὰ'πῶ...Αὐτὸν τὸν καιρὸ, παιδάκι μ', Ἐοῦσες Μαρκοῦσες, παιδάκι μ'. Ἐοῦσες Μαρκοῦσες, ὅλες κοκκινοφουστανοῦσες... Σπηράνιο δὲν ξέρουνε, χριστιανὴ μ, τί θὰ πῆ... Σπημόνια, πανιά, φάδες...τόπια, κερμισούτια, κόκκινα, πολυμπαλοῦσα, μαθές, νίκησε τὴν πολυπηγοῦσα, τὰ τί λογαῖτε;

³⁹ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 385

⁴⁰ Ὁ.π. σελ. 387

Τὸ πολὺ περίσσο, χαλαεὶ ὄλο τὸ ἴσο, παιδάκι μ'... Καὶ τί σοῖ, μαθές, τί σοῖ (τὰ πέρπυρα...!!...)»⁴¹ Ἡ Μαρία ἀκούει τρέμοντας τὴν χωρὶς σταματημὸ κακολογία.

Βέβαια, ἡ νεαρὴ γυναίκα δὲν παύει νὰ ἐλκεὶ με τὴν ομορφιά καὶ τὴ νεότητά της. Στὸ «Ὀλόγυρα στὴ λίμνη»(1892) κυριαρχεῖ ἡ αἰθέρια, γυναικεῖα μορφή της Πολύμνιας ποὺ προκαλεῖ τὸν θαυμασμὸ δυο φίλων, τοῦ Χριστόδουλου καὶ τοῦ συγγραφέα καὶ τὸν μεταξὺ τους ἀνταγωνισμὸ. Εἶναι ἀπὸ ἀριστοκρατικὴ γενιά, ὀμορφη καὶ πάντα συνοδευόταν ἀπὸ τὸν ἀδερφὸ της. Ὁ Παπαδιαμάντης τὴν περιγράφει με γλαφυρὴ καθαρεύουσα. «Ὅποιον λεπτοφυῆς σῶμα ἐσκέπαζεν ἢ λειομέταξος ὀρφνὴ ἐσθῆς! Πῶς διεγράφετο ἀρμονικῶς ἢ μορφή της μὲ χνοῶδη πάλλευκον χρῶτα καὶ τὰ ἐρυθρὰ μῆλα τῶν παρειῶν, μὲ τὸν μελίχρυσον λαιμὸν καὶ μὲ τὸ ἐλαφρῶς κολπούμενον στῆθός της! Πόσον ἀβραὶ ἦσαν αἱ χεῖρες, καὶ πόσον μελωδικὴ ἔπαλλεν εἰς τὸ οὖς σου ἢ θεσπεσία φωνὴ της! Ἡ ξανθοπλόκαμος κόμη ἀτημέλητος ὀλίγον, ὡς νὰ ἐβιάσθη νὰ καλλωπισθῆ διὰ νὰ ἐξέλθῃ καὶ ἀπολαύσῃ τὴν θαλασσίαν αὔραν καὶ τὸν τερπνὸν τῆς ἀμμουδιᾶς περίπατον, ἀερίζετο ἀπὸ τὴν πνοὴν τοῦ Βορρᾶ, καὶ τὸ ὄμμα της, μὲ τὰ μακρὰ ματόκλαδα ὡς πτεροφόρος οἰστός, σ' ἐσαΐτευε γλυκὰ εἰς τὴν καρδίαν. Ἐνθυμεῖσαι! Ὅποιον αἴσθημα ἐδοκίμασες τότε, καὶ πῶς, δεκατετραετῆς μόλις, ἠρωτεύθῃς ἤδη;»⁴² Ὁμοῖα καὶ στὸ «Ὀνειρο στὸ κῦμα» (1900) ὁ ἀφηγητὴς ἀνακαλεῖ ἓνα ἐπεισόδιό της νεότητάς του, ὅταν ἦταν ἀκόμα ἀγράμματος βοσκὸς στα βουνὰ της Σκιάθου, προτοῦ γίνῃ βοηθὸς δικηγόρου στὴν Ἀθήνα καὶ ἀναδεικνύῃ τὴν ομορφιά της γυναίκα, τὸν ἀδόλο θαυμασμὸ, τὸν ἀγνὸ ἔρωτα με τὴν ὀμορφη νεαρὴ ἀνιψιά του κυρ Μόσχου, τὴ Μοσχούλα. Κάποιο ἀπόγευμα, ὁ ἥρωας ἔκανε τὸ μπάνιο του στὴ θάλασσα, ἔχοντας ἀφήσει τὸ κοπάδι του λίγο παραπέρα. Ὅταν ὀμως βγήκε ἀπ' τὸ νερό, ἀκούσε κοντὰ του ἓναν παφλασμὸ. Ἦταν ἡ Μοσχούλα ποὺ βούτηξε κι αὐτὴ γυμνὴ στὴ θάλασσα, χωρὶς νὰ γνωρίζῃ ὅτι βρισκόταν ἐκεῖ ὁ νεαρὸς βοσκός. Ὁ ἥρωας ἐγκλωβίζεται, ἀλλὰ δε θέλει νὰ τὴν τρομάξῃ. Ἡ περιγραφή της ὀμορφῆς κοπέλας με ἐπιλογή της καθαρεύουσας ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη γίνετα ὕμνος της γυναικεῖας καλλονῆς καὶ τοῦ ἔρωτα. «Ἦτον ἀπόλαυσις, ὄνειρον, θαῦμα. Ἐβλεπα τὴν ἀμαυρὰν καὶ ὀμως χρυσίζουσαν ἀμυδρῶς κόμην της, τὸν τράχηλόν της τὸν εὔγραμμον, τὰς

⁴¹ Φύλλα ἐσκορπισμένα. Τα παπαδιαμαντικά αὐτόγραφα, Δημητρακόπουλου & Χριστοδούλου ἐκδόσεις Καστανιώτη σελ. 124

⁴² Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 2^{ος} τόμος σελ. 389-390

λευκάς ὡς γάλα ὠμοπλάτας, τοὺς βραχίονας τοὺς τορνευτούς, ὅλα συγγεόμενα, μελιχρὰ καὶ ὄνειρώδη εἰς τὸ φέγγος τῆς σελήνης. Διέβλεπα τὴν ὀσφύν της τὴν εὐλύγιστον, τὰ ἰσχία της, τὰς κνήμας, τοὺς πόδας της, μεταξὺ σκιᾶς καὶ φωτός, βαπτιζόμενα εἰς τὸ κῦμα. Ἐμάντευα τὸ στέρνον της, τοὺς κόλπους της, γλαφυρούς, προέχοντας, δεχομένους ὅλας τῆς αὔρας τὰς ριπὰς καὶ τῆς θαλάσσης τὸ θεῖον ἄρωμα. Ἦτον πνοή, ἴνδαλμα ἀφάνταστον, ὄνειρον ἐπιπλέον εἰς τὸ κῦμα· ἦτον νηρηίς, νύμφη, σειρήν, πλέουσα, ὡς πλέει ναῦς μαγική, ἢ ναῦς τῶν ὀνείρων...»⁴³ Συνεχίζει ἡ παρουσίαση της γυναικείας γοητείας, ὅταν σπεύδει νὰ τὴν σώσει, ἀφοῦ ἡ κοπέλα τρόμαξε ἀπὸ τὸ βέλασμα της κατσίκας καὶ τὴν ἀνακάλυψη της παρουσίας του. «Ἡσθάνθην ὅτι προσεκολλᾶτο τὸ πλάσμα ἐπάνω μου· ἤθελε τὴν ζωὴν της· ὦ! ἄς ἔζη, καὶ ἄς ἦτον εὐτυχής. Κανεὶς ἰδιοτελὴς λογισμὸς δὲν ὑπῆρχε τὴν στιγμὴν ἐκείνην εἰς τὸ πνεῦμά μου... Ἐπὶ πόσον ἀκόμη θὰ τὸ ἐνθυμοῦμαι ἐκεῖνο τὸ ἀβρόν, τὸ ἀπαλὸν σῶμα τῆς ἀγνῆς κόρης, τὸ ὁποῖον ἠσθάνθην ποτὲ ἐπάνω μου ἐπ' ὀλίγα λεπτὰ τῆς ἄλλως ἀνωφελοῦς ζωῆς μου! Ἦτον ὄνειρον, πλάνη, γοητεία. Καὶ ὅποσον διέφερεν ἀπὸ ὅλας τὰς ἰδιοτελεῖς περιπτύξεις, ἀπὸ ὅλας τὰς λυκοφιλίας καὶ τοὺς κυνέρωτας τοῦ κόσμου ἢ ἐκλεκτῆ, ἢ αἰθέριος ἐκείνη ἐπαφή!»⁴⁴

Στο διήγημα «Ἡ Θεοδικία τῆς Δασκάλας» (1906) ἔχουμε τὴν εργαζόμενη γυναῖκα στὴν πόλη, τὴ δασκάλα με σκωπτικὴ διάθεση ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη γιὰ τὶς εξετάσεις καὶ τὶς παιδαγωγικὲς τῆς μεθόδους, ἀλλὰ καὶ τὴ γενικότερη ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀδύναμη φύση τῆς γυναίκα. «Ἀφοῦ ἔδωκεν ἐξετάσεις κ' ἐπῆρεν ἄριστα κὶ αὐτὴ, μαζί μὲ τόσας ἄλλας. Ἡ γυνή, βλέπετε, κόρη ἢ κούκλα, συμβία ἢ πενθερά, εἶναι πάντοτε-ἀδύνατο μέρος-. Εἰς τὸ μέρος τὸ πλέον ἀδύνατον, ἐκεῖ καὶ πλέον ἀδυνατεῖ κανεὶς. Αἱ χάριτες καὶ εὐνοιαί, εἴτε χατίρια τὰς ὀνομάση τις, εἴτε ρουσφέτια, εἴτε ὅπως ἂν τὰς ὀνομάση, ἂν εἰς ὅλους τοὺς κλάδους ἐπιβάλλωνται, εἰς αὐτὸν τὸν κλάδον κυριαρχοῦσι.⁴⁵ Ἐπιπλέον, στὸ «Χωρὶς στεφάνι» (1896) ἀποτυπώνεται συγκλονιστικὰ καὶ δραματικὰ ἡ θέση τῆς Χριστίνας, μιᾶς ἄλλης δασκάλας ποὺ εἶναι μιὰ καλλιεργημένη γυναῖκα με καλὴ ἀνατροφή καὶ δίπλωμα στὸ Ἀρσάκειο, ἀξία καὶ νοικοκυρά, ἀλλὰ υποταγμένη στους κοινωνικοὺς κανόνες ποὺ τὴν θεωροῦν ἀνάξια, γιὰτὶ εἶναι ἀστεφάνωτη. Ὁ Παναγὴς ὁ Ντεληκανάτας συζεῖ με τὴν Χριστίνα, παράλληλα ἔχει ἐρωμένες καὶ νόθα

⁴³ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 269-270

⁴⁴ Ὁ.π. σελ. 272

⁴⁵ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 4^{ος} τόμος σελ. 111

παιδιά που μεγαλώνει η Χριστίνα «Ἡ ταλαίπωρος αὐτὴ μανθάνουσα, ἐπιπλήττουσα, διαμαρτυρομένη, ὑπομένουσα, ἐγκαρτεροῦσα, ἔπαιρνε τὰ νόθα τοῦ ἀστεφανώτου ἀνδρός της εἰς τὸ σπίτι, τὰ ἐθέρμαιεν εἰς τὴν ἀγκαλιάν της, ἀνέπτυσσε μητρικὴν στοργὴν, τὰ ἐπονοῦσε. Καὶ τὰ ἀνέσταινε, κ' ἐπάσχιζε νὰ τὰ μεγαλώσῃ. Καὶ ὅταν ἐγίνοντο δύο ἢ τριῶν ἐτῶν, καὶ τὰ εἶχε πονέσει πλέον ὡς τέκνα της, τότε ἤρχετο ὁ Χάρος...»⁴⁶Στην ἐκκλησία ντρέπεται νὰ πάει, μόνο το ἀπόγευμα του Πάσχα, στην ἀκολουθία της ἀγάπης ἐκκλησιάζεται καὶ κάθεται ἀπόμερα μαζί με τις δούλες καὶ τις παραμάνες. Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ θέση του Παπαδιαμάντη γιὰ τον πολιτικὸ γάμο. «Χωρὶς στεφάνι! Ὅποσα τοιαῦτα παραδείγματα!...Ἀλλὰ δὲν πρόκειται νὰ κοινωνιολογήσωμεν σήμερον. Ἐλλεῖπει ὅμως ἄλλης προνοίας, χριστιανικῆς καὶ ἠθικῆς, διὰ νὰ εἶναι τοῦλάχιστον συνεπεῖς πρὸς ἑαυτοὺς καὶ λογικοί, ὀφείλουν νὰ ψηφίσωσι τὸν πολιτικὸν γάμον.»⁴⁷

3.3 Ἡ παντρεμένη γυναίκα

Στην «Ἀγάπη στὸν κρεμὸ (1913)» ἡ ηρωίδα εἶναι ἡ Μαριώ το Πετρί, ὀρφανὴ χωρὶς τις πιέσεις του οἰκογενειακοῦ περιβάλλοντος, ἡ ὁποία παντρεύεται στα δεκατρία της με ἕναν Ρώσο που ἐφυγε στα καράβια καὶ κατόπιν παντρεύεται με δική της ἐπιλογή τον Γιάννη της Ζήσαινας. «Εὐτυχῶς ἡ Μαριώ, ὅταν ἠλικιώθη, ἐλευθέρα οὔσα, καὶ ἱκανὴ νὰ διαθέσῃ τὰ καθ' ἑαυτήν, ἐπειδὴ, ὡς εἰκόσ, τῆς χήρας τὸ τάξιμον πάντοτε πιάνεται, ὄχι ὅμως καὶ τῆς πανδρεμένης οὔτε τῆς κόρης, ἔταξε κι αὐτὴ, ἂν εὔρισκε δεῦτερον ἄνδρα, νὰ τὸν ὑπανδρευθῆ.»⁴⁸Εἶναι ἀτεκνη καὶ ιδιαίτερα ἀγαπητὴ στον δεῦτερο σύζυγο, ἀνέμελη καὶ ἐπιπόλαια πέρα ἀπὸ τα γυναικεῖα πρότυπα της ἐποχῆς. Του ζητᾶ νὰ της φτιάξῃ ἕνα ὑψωμα που σείοταν σαν κούνια δίπλα στον γκρεμὸ, ἀν καὶ ἐκεῖνος ἔχει ἀντιρρήσεις λέγοντας «Μά, ψυχὴ μου, τώρα δὲν εἶσαι πλιὰ ὅπως ἦσουν ἕναν καιρὸ, μικρὴ καὶ μικροπανδρεμένη. Τώρα εἶσαι νοικοκυρὰ μὲ διπλὸ στεφάνι», μα ἐκεῖνη ἐπιμένει με λόγῳ στην ἀπλή, δημοτικὴ. «Κάμε μου ἕνα τσαρδάκι ἐδῶ, μικρούτσικο, ὁμορφο, μὲ τὰ ξύλα χαλαρά, πὸν νὰ κουνιέται λιγάκι, νὰ κοιμᾶμ' ἐδῶ τὸ μεσημέρι, νὰ μὴ γυρεύω καὶ παιδεύωμαι νὰ κάμω κούνια.»⁴⁹Σε μια πτώση της

⁴⁶ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 136

⁴⁷ Ὁ.π.

⁴⁸ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 4^{ος} τόμος σελ. 486

⁴⁹ Ὁ.π. σελ. 491

στο γκρεμό ο Γιάννης θα πέσει κι εκείνος για να τη σώσει και τελικά γλιτώνουν απρόσμενα και οι δυο. Πρόκειται για την περίπτωση του αγαπημένου ζευγαριού με την γυναίκα να απολαμβάνει την αγάπη και τον σεβασμό. Στον αντίποδα «Ἡ Νοσταλγός»(1894) αναφέρεται στη Λαλιώ μια τολμηρή, έξυπνη και πονηρή γυναίκα που δεν έχει την συντροφικότητα από τον κατά πολύ μεγαλύτερο της Μοναχάκη. Αποφασίζει να κάνει βόλτα με τη βάρκα με τον Μαθιώ. Στην πραγματικότητα χρησιμοποιεί τον ερωτευμένο Μαθιώ για να περάσει απέναντι στους δικούς της που νοσταλγεί. Τα λόγια της απηχούν τη μοίρα πολλών γυναικών «τὰ φτωχὰ κορίτσια δὲν τ' ἀγαποῦν παρὰ ὅπως ἀγαποῦν τὰ λούλουδα, γιὰ νὰ τὰ μυρισθοῦν μιὰ κ' ὕστερα νὰ τ' ἀφήσουν νὰ μαραθοῦν, ἢ νὰ τὰ μαδήσουν· κ' ἐγὼ δὲν ἤμουν καμμιά μεγαλοπροικούσα, βλέπεις, γιὰ νὰ μὲ ἀγαπήσουν καὶ νὰ μὲ στεφανωθοῦν ἐμπομπῆ καὶ παρατάξει, μ' ἐπισημότητα, ἢ κὰν νὰ μὲ κλέψουν καὶ νὰ μὲ στεφανωθοῦν κρυφὰ μ' ἕναν παπά, βέβαιοι πὼς οἱ γονεῖς, εἰς ὄλον τὸ ὕστερο, θ' ἀναγκασθοῦν, σὰ σκασμένοι, νὰ δώσουν τὴν προῖκα... Γι' αὐτὸ δὲν εὐρέθηκε ἄλλος ἀπ' τὸν μπαρμπα-Μοναχάκη νὰ μὲ ζητήση. Πάλι καλά!»⁵⁰ Στο τέλος, πετυχαίνει τον σκοπό της, αν και τους κυνηγά ο Μοναχάκης, είναι αυτός που συμφωνεί να γυρίσει η Λαλιώ στους δικούς της.

Στη «Βλαχοπούλα» (1892) μέσα από τα λόγια του γέρου Σκαμπέβα εκτίθεται η αντίληψη για τη θέση της παντρεμένης γυναίκας στα χωριά. Είναι σύζυγος, μητέρα, εργάζεται εντός και εκτός του σπιτιού. «Εἰς τὰς χωρικὰς οἰκίας, βλέπεις, ἡ γυνὴ δὲν χρησιμεύει μόνον ὡς γυνή, ὡς οἰκοκυρὰ καὶ ὡς μήτηρ, ἀλλ' ὁ προορισμὸς της εὐρύνεται ὅσον εἶναι εὐρὺς ὁ ὀρίζων τοῦ δροσεροῦ χωρίου... Ἐκεῖ ἡ γυνὴ τρέχει κατόπιν τοῦ ἀνδρὸς εἰς τὸ χωράφι, τὸν βοηθεῖ εἰς ὅλας τὰς ἐργασίας, μὲ τὴν ἀριστερὰν κρατοῦσα εἰς τὴν ἀγκάλην τὸ τελευταῖόν της τρίμηνον νεογνόν, μὲ τὴν δεξιὰν συλλέγουσα χόρτα διὰ τὴν προβατίναν ἢ λάχανα... καὶ πολλάκις ἀποκοιμίζουσα τὸ βρέφος ἐπὶ τῆς χλόης, ὑπὸ τὴν ἀμυγδαλέαν ἀνθοῦσαν...»⁵¹ Στο διήγημα «Ὁ Ἐρωτας στὰ χιόνια» (1896) ο Παπαδιαμάντης παρουσιάζει τη μυλωνού που είναι παντρεμένη με τέσσερα παιδιά, δουλεύει σκληρά το άλεσμα, αλλά και τη γλώσσα της ως πολυλογού. Αυτή είναι το αντικείμενο του πόθου του αλκοολικού μπαρμπα Γιάννη, αλλά πρόκειται για ένα μονόπλευρο, αγνό έρωτα από μέρος του που φτάνει στο θάνατο μπροστά στην πόρτα της μια χειμωνιάτικη, χιονισμένη βραδιά. Η μυλωνού δεν

⁵⁰ Απαντα, εκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 59

⁵¹ Απαντα, εκδόσεις Δόμος, 2^{ος} τόμος σελ. 363

ανταποκρίνεται στα τραγούδια του και σφαλίζει τα παραθυρόφυλλα. Ο Παπαδιαμάντης με συνδυασμό δημοτικής και καθαρεύουσας γράφει: «Καὶ εἶχε πελατεῖαν μεγάλην, ἢ Πολυλογού. Ἐγυάλιζεν, εἶχε μάτια μεγάλα, εἶχε βερνίκι εἰς τὰ μάγουλά της. Εἶχεν ἓνα ἄνδρα, τέσσαρα παιδιά, κ' ἓνα γαῖδουράκι μικρὸν διὰ νὰ κουβαλᾷ τὰ ἀλέσματα. Ὅλα τὰ ἀγαποῦσε, τὸν ἄνδρα της, τὰ παιδιά της, τὸ γαῖδουράκι της. Μόνον τὸν μπαρμπα-Γιαννιὸν δὲν ἀγαποῦσε.»⁵²

Ἡ ἱστορία του διηγήματος «Ὁ Γάμος τοῦ Καραχμέτη» (1914) λαμβάνει χώρα στη Σκιάθο την εποχὴ της Τουρκοκρατίας προχωρᾷ περισσότερο και προβάλλει την προσωπικότητα της Σεραϊνῶς, μιας υποταγμένης και αδύναμης γυναίκας που υπακούει στωικά στη θέληση και στις απαιτήσεις του άντρα της, Κουμπή. Ο Κουμπής, ἓνας ἀπὸ τους προεστούς του χωριού και φίλος του Τούρκου ναυάρχου, μετὰ ἀπὸ δεκαπέντε ἔτη στειροῦ γάμου με τη Σεραϊνῶ θέλει να αποκτήσει παιδιά. Το σχέδιό του εἶναι να ἀπαγάγει τη γειτόνισσά του, τη Λελούδω, που εἶναι μόλις τριάντα ετῶν και να πείσει ἓναν παπὰ να τους στεφανώσῃ. «Ἡ Κουμπίνα, ἂν καὶ δὲν ἠμπόρεσε νὰ καταδαμάσῃ τὴν ἀλλόκοτον ὑποψίαν ποὺ τῆς ἤλθε στὸν λογισμόν, συνεμορφώθη μὲ τὴν παραγγελίαν τοῦ συζύγου της. Ἦτο ἀπλῆ καὶ δὲν ἐπονηρεύετο. Ἡ δὲ γυνὴ ἓνα φοβεῖται, τὸν ἄνδρα. Τῆς γίδας τὰ κέρατα εἶναι κυρτά, εἰς σημείον ὑποταγῆς, φαίνεται, εἰς τὸν ὑψικέρατον τράγον. Τῆς κόττας ἢ λοφιὰ εἶναι ἀμαυρὰ καὶ ταπεινὴ, καὶ τοῦ πετεινοῦ εἶναι κόκκινη, ὑψηλὴ καὶ ἐξηρμένη, καὶ ὅλον τὸ σῶμά του μὲ ὑψηλὰ σκέλη ἀνωρθωμένον. Παντοῦ ἢ ὑποταγῆ τῆς θηλείας εἰς τὸν ἄρρενα.»⁵³ Ἡ Σεραϊνῶ φέρεται καλά με γυναικεία ἀλληλεγγύη στη δεύτερη σύζυγο, τη Λελούδω και ζει μαζί της ἀνατρέφοντας τα παιδιά που ἀπέκτησαν. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ἡ Λελούδω, ἡ δεύτερη γυναίκα που ἦταν ὀρφανή, φτωχὴ, ἀπροστάτευτη, ἀκολουθεῖ τις ἐντολές του Κουμπή και ὑποτάσσεται και ἐκεῖνη στη θέληση του. «Ὁ παπὰς ἐστράφη πρὸς τὸ ζεῦγος καὶ ἠρώτησε μηχανικῶς:—Θέλεις, Κουμπή, διὰ γυναικὰ σου τὴν Λελούδαν;—Τὴν θέλω.—Θέλεις, Λελούδα, τὸν Κουμπήν;...Ἡ Λελούδα δὲν ἔσεισε τὴν κεφαλὴν. Ἐμεινεν ἀκίνητος, κάτω νεύουσα, μὲ ἀπλῆν καὶ περισσὴν σεμνότητα. Ὁ σύντεκνος ὀπισθεν τοῦ ζεύγους ὤθησε τὴν κεφαλὴν τῆς νύφης. Εἶχε τὸ -καμάρι- τῆς νύφης και συνάμα καὶ περισσότερον εἶχε τὴν ἀφωνίαν τοῦ θύματος, τοῦ ἀγομένου εἰς σφαγὴν.»⁵⁴

⁵² Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 106

⁵³ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 4^{ος} τόμος σελ. 498

⁵⁴ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 4^{ος} τόμος σελ. 503

Το τέλος της ιστορίας αναδεικνύει τη Σεραϊνώ, την πρώτη γυναίκα του, σε άγια ψυχή. Μάλιστα, τα κόκαλα της ευωδίασαν μετά το θάνατο της. Παρουσιάζεται γλαφυρά η δύσκολη ζωή δυο γυναικών που πρέπει να υπακούουν στις όποιες απαιτήσεις του συζύγου.

Εξάλλου, βασικός σκοπός στην έγγαμη ζωή της γυναίκας είναι να φέρει απογόνους. Στο διήγημα «Ἡ Ἀσπροφουστανοῦσα» (1925) η Νταντώ είναι η δεύτερη σύζυγος του γέρο Σκαμπέβα, η οποία τον παντρεύεται σε μεγάλη ηλικία. Τόσο η ίδια, όσο και η μητέρα της, η γρια Χτούκαινα δεν σταματούν να ελπίζουν πως θα κάνει παιδί. Ήταν τόσο ισχυρή η άποψη ότι η γυναίκα πρέπει να παντρεύεται και να γεννά. Να σημειωθεί ότι τα παιδιά από τον πρώτο γάμο του άντρα της δεν έζησαν ποτέ κοντά της. «Ἡ Νταντώ, ἂν καὶ δὲν ἔλεγε ποτὲ τὰ χρόνια της, θὰ ἦτο τότε σαρανταπεντάρα. Ἀλλὰ ποτὲ δὲν ἔπαυσε νὰ θάλπη τὴν ἐλπίδα ὅτι θ' ἀπέκτα τέκνον.»⁵⁵ Ἀλλά «Ὁ γάμος ἐπάλιωσε· εἶχε γίνει πρὸ ἐξαετίας ἤδη· ἀλλ' αἱ δύο γυναῖκες, ἡ σύζυγος καὶ ἡ πενθερὰ ἐξηκολούθουν, ἐνισχυόμεναι εἰς τὴν πεποίθησίν των καὶ διὰ τῆς ἀμοιβαίας ὑποβολῆς, νὰ θάλπουν τὴν ἐλπίδα περὶ ἀποκτήσεως τέκνου.»⁵⁶ Ἡ γρια Χτούκαινα το συζητούσε και στις διάφορες επισκέψεις «Πρέπει, χωρίς ἄλλο, πρέπει νὰ κάμη παιδί τὸ Νταντώ μου!»⁵⁷ Ὁμοια και στην «Ἄκληρη» (1905) ο Παπαδιαμάντης παρουσιάζει το ζήτημα της τεκνοποίησης που ήταν βαρυσήμαντο για κάθε παντρεμένη γυναίκα. Ἡ θεια Μαχῶ, ἀποκαλεῖται ἀκληρη, ἔχει προσπαθήσει σκληρά νὰ κάνει παιδί καὶ δέχεται συχνά μέχρι και τον χλευασμό ἀπὸ τὰ παιδιά της γειτονιάς. «Νέα ὅταν ἦτον ἡ Μαχῶ, ἐνόσω εἶχεν ἀκόμη ἐλπίδα, ν' ἀποκτήσῃ καὶ αὐτὴ τέκνον, ἐσυνήθιζε ν' ἀγαπᾷ ὅ,τι σήμερον ὠνόμαζε κληρες, τὰ παιδιά τοῦ κόσμου. Ἀλλ' ἀφοῦ εἶχε κάμη τόσα ταξίματα καὶ μετεχειρίσθη ψευτογιατρικά, κ' ἐπῆγε δύο τρεῖς φορές στὰ Θέρμα καὶ ἡ στείρωσίς της δὲν ἐθεραπεύθη, καὶ δὲν ἤμπορεσε νὰ καρπογονήσῃ...δὲν ἤμποροῦσε πλέον νὰ ὑποφέρῃ τὰ μικρὰ παιδιά.»⁵⁸ Ἡ υπογονιμότητα ἀποδίδεται μόνο στη γυναίκα.

Ακόμα, η ζωή των γυναικών των ναυτικών φέρει τις δυσκολίες. Στο διήγημα «Τ' Ἀγνάντεμα» (1899) είναι παραστατική η παρουσία των παντρεμένων γυναικών, αλλά

⁵⁵ Ὁ.π. σελ. 563

⁵⁶ Ὁ.π.

⁵⁷ Ὁ.π.

⁵⁸ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 4^{ος} τόμος σελ. 47

και των μανάδων και των θυγατέρων των ναυτικών που πηγαίνουν στην Παναγία την Κατευοδώτρα την μέρα των Φώτων και προσεύχονται για το κατευόδιο των αγαπημένων τους. Αγναντεύουν στο πέλαγος κάνοντας παράλληλα διάφορες εργασίες π.χ. μαζεύοντας χόρτα. «Οί όρμαθοί τῶν γυναικῶν ομάδες-ομάδες, συγγενολόγια..., διεσπείροντο εἰς μικροὺς ὄχθους, εἰς πτυχὰς τοῦ βράχου, ἀνάμεσα εἰς θάμνους καὶ χαμόκλαδα, εἰς μέρη ὑψηλὰ καὶ εἰς μέρη ὑπὲρμα· ἤρχοντο μὲ τὰ καλαθάκια τους, μὲ τὰ μαχαιρίδιά τους... διότι πολλὰ ἐξ αὐτῶν ἠσχολοῦντο νὰ βγάλουν ἀγριολάχανα... μὲ τὰ προγεύματά τους τὰ σαρακοστιανά, καὶ ἀφοῦ εἶχαν ἀνάψει τὰ κανδήλια τῆς Παναγιᾶς...ἐστρώνοντο ἐκεῖ εἰς τὴν δροσερὰν χλόην κι ἀγνάντευαν κατὰ τὸ πέλαγος.»⁵⁹Εἶναι υπομονετικὲς και πιστὲς ευελπιστώντας οἱ δικοὶ τους ἄνθρωποι νὰ γυρίσουν με τὸ καλὸ. Ἔχουμε τὸ πρότυπο τῆς πιστῆς γυναίκας που ἀγαπᾷ και υπομένει. Ἀνάλογα, στο «Δημαρχίνα νύφη» (1912) διαπιστώνουμε τὴν παρουσία τῆς Ἀρχόντως και τῆς ψυχοκόρης τῆς, τῆς Φλωρούς που ἀγωνιοῦν για τὴν ἐπιστροφή του καπετάνιου με τὸ καράβι. Καταφεύγουν σε μαγικά για νὰ δουν, τί συμβαίνει με τὸ καράβι. «Μάννα, τῆς λέγει μετὰ πολὺν δισταγμὸν ἡ ἀνεψιὰ ἡ ψυχοκόρη τῆς, ἀκοῦς, τί ἄκουσα νὰ λένε, πὼς ἡ γριὰ ἡ Γκότσαίνα, πού 'ναι μάγισσα... — Ἐορκισμένη τῆς 'ναι, παιδί μου, ὑπέλαβεν ἡ Ἀρχόντω.— Μὰ ἀκοῦς, μάννα..., ἐπέλαβεν ἡ κόρη, ἐπειδὴ ἀφοῦ ἄπαξ ἤρχισεν ἠσθάνετο τὴν τόλμην νὰ ἐξακολουθήσῃ.»⁶⁰Ἡ γρια Κότσαίνα, ἡ μάγισσα, με τὴ βοήθεια του μικροῦ κοριτσιοῦ μαντεύει τὴν θαλασσοταραχὴ και τὸ ναυάγιο. Οἱ γυναῖκες ζοῦσαν πάντα με τὴν ἀνησυχία για τὴν ἀσφαλὴ ἐπιστροφή των ναυτικῶν. Μία ἄλλη διάσταση που προκύπτει για γυναῖκα ναυτικοῦ ἐξαιτίας τῆς μακρόχρονης ἀπουσίας του δίνεται στη «Γυνὴ πλέουσα» (1905). Συγκεκριμένα, ἀναπαρίσταται μία χαρακτηριστικὴ γυναικεία φιγούρα, ἡ τριανταπεντάχρονη Καραβοκυροῦ, που φέρει τὸ ὄνομα τῆς ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμα του ἀντρα τῆς. Ὅσο ο ἀντρας τῆς, ο καραβοκύρης Γιάννης Καραντῆς εἶναι στη θάλασσα, ἡ ἴδια ἔχει τὴ φροντίδα τῆς οἰκογένειας (τροφή, ἀνατροφή των παιδιῶν), ἀλλὰ δε διαχειρίζεται τὰ χρήματα, παρά ὅταν γυρίζει ο καπετάνιος, ἐκεῖνος τακτοποιεῖ τὶς οικονομικὲς ἐκκρεμότητες. Ἡ Καραβοκυροῦ ἀναπληρῶνει τὴ μοναξιά και ξεπερνᾷ τους κοινωνικοὺς περιορισμοὺς με τὸ κρασί, ἀλλὰ χρωστᾷ στον ταβερνιάρη, πράγμα που δε θέλει νὰ μάθει ο σύζυγος. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι οἱ γυναῖκες ἐμπαιναν ἀπὸ ἄλλη εἴσοδο στο καπηλειὸ για νὰ φωνίσουν και δε σύχναζαν στα μαγαζιά. Ὅταν τὸ μαθαίνει ο ἀντρας, παρουσιάζεται ο

⁵⁹ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 202

⁶⁰ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 4^{ος} τόμος σελ. 383

καβγάς του ζευγαριού με χαρακτηριστική ντοπιολαλιά « Θὰ πάω νὰ πέσω νὰ πνιγῶ!... Θὰ πνιγῶ, Καραβοκύρη μ'!... Θὰ πάρης στὸ λαιμό σ' τὰ παιδάκια μας...»⁶¹ Αξιοπρόσεκτος ο ρόλος των γειτονισσών που συχνά σχολιάζουν με διάφορα περιστατικά τον εθισμό της Καραβοκυρούς, ακούν τον καβγά «Τὴν νύκτα ἐκείνην βαθιά, κοντὰ τὰ μεσάνυκτα, δύο γειτόνισσες, ἡ Μαθίνα ἢ Καζινίτσα καὶ τὸ Χρυσὼ τῆς Μπούλμπαινας ἐξαφνίσθησαν παράωρα ἀπὸ γυναικείας φωνὰς καὶ κλαύματα, τὰ ὅποια ἠκούοντο κατερχόμενα ἀπὸ τὴν οἰκίαν τοῦ καπετὰν Γιάννη τοῦ Καραντῆ.»⁶² Μάλιστα, ἡ γραία Μαθίνα καὶ ἡ Χρυσή, ὅταν αντιλαμβάνονται πὼς ἡ Καραβοκυρὸς πηγαίνει πρὸς τὴ θάλασσα νὰ πνιγεί, τρέχουν, τὴ βοηθοῦν καὶ μαζί με ἡ γραία που μάζευε καβούρια τὴ γυρίζουν στὸ σπίτι τῆς. «Ἡ γραία-Μαθίνα καὶ ἡ Χρυσή, τῆ συνεργία καὶ τῆς θεῖα-Χριστοδουλίτσας, τὴν εἶχαν ὀδηγήσει, ἢ τὴν εἶχαν μετακομίσει, μὲ χεῖρας καὶ μὲ λόγον, ὅπως ἠμπόρεσαν, εἰς τὴν οἰκίαν τῆς.»⁶³ Ἡ περιέργεια συνυπάρχει κάποτε με τὴν γυναικεία ἀλληλεγγύη.

Τί συμβαίνει, ὅμως στὶς ἴδιες τὶς γυναῖκες καὶ στὴν οἰκογένεια τους, ὅταν κακοπαντρεύονται; Στὸ διήγημα «Ἡ Μαυρομαντηλοῦ» (1891) εἶναι ἔντονη ἡ παρουσία των γυναικῶν, των ἀδερφῶν τοῦ Γιαννοῦ. Ἡ γραία μάννα τοῦ καὶ χήρα που βιώνει πολλές στερήσεις, ταλαιπωρίες πεθαίνει ἀπὸ τὸν καημὸ γιὰ τὸν νεότερο γιο τῆς που ξενιτεύτηκε. Ἡ πρώτη τοῦ ἀδερφή με δύο κόρες χηρεύει καὶ ἐκείνη, περιμένει πια τὴ βοήθεια ἀπὸ τὸν Γιαννό. Ἀν ἐστιάσουμε στὴ δεύτερη ἀδερφή τοῦ που κακοπαντρεύτηκε, κι ὁ ἀντρας τῆς ἔφυγε καὶ τῆς ἄφησε τὸ οκτάχρονο κορίτσι τοῦ ἀπὸ τὸν πρῶτο τοῦ γάμο, οἱ διαπιστώσεις εἶναι πάλι σκληρές. Δὲν τὶς στήριζε οἰκονομικά. Ὁ Παπαδιαμάντης με ἐκκλησιαστικὸ λόγο τὴν σκιαγραφεῖ. «Ἀλλά, ταλαίπωρος γυνή! Καθὼς ποτε ἢ ὁσία Μαρία εἰς τὴν ἔρημον τὴν πέραν τοῦ Ἰορδάνου, ἔζησε δὲν ἐνθυμοῦμαι πόσα ἔτη μὲ δύο ἄρτους, οὕτω καὶ αὐτή, εἰς τὴν ἔρημον ταύτην τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας, εἰς τὴν χέρσον τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν εὐγενῶν παλμῶν, ἔζησε τρία ἔτη μὲ τέσσαρας λίρας.»⁶⁴ Ἡ γυναῖκα εἶναι ἀπλοϊκὴ, ἀφοσιωμένη καὶ ἀμνησικάκη με ἐγκαρτέρηση γιὰ τὸν σύζυγο καὶ με στοργή γιὰ τὴν προγονή τῆς. Ὁ Γιαννὸς τὶς συντρέχει. Ἀνάλογα καὶ στὴ «Φωνὴ τοῦ Δράκου (1904), ἀς στραφούμε στὶς δύο κεντρικὲς ἡρωίδες, στὴ Σοφοῦλα καὶ τὴν Κρατήρα Διόμαινα. Ἡ Σοφοῦλα, μια

⁶¹ Ο.π. σελ. 30

⁶² Ο.π.

⁶³ Ο.π. σελ. 36

⁶⁴ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 2^{ος} τόμος σελ. 157

τραγική γυναικεία ύπαρξη, μετά τον θάνατο των γονιών της μεγαλώνει με τις φροντίδες της αδερφής της, Κρατήρας. Η τελευταία την παντρεύει δίνοντάς της προίκα τη μισή οικογενειακή περιουσία και επιπλέον υποθηκεύει τα δικά της κτήματα για να ανταποκριθεί στις οικονομικές απαιτήσεις του γαμπρού. Εννιά μήνες και τρεις μέρες μετά την αναχώρηση του άνδρα της που ήταν ναυτικός, η Σοφούλα γεννά τον Κώτσο. Αλλά η καθυστέρηση του τοκετού δημιουργεί σχόλια και οι κακές γλώσσες την συκοφαντούν για μοιχεία. Όταν γύρισε ο άνδρας της, τη χωρίζει. Στα λόγια της αδερφής της που μιλά στο πληγωμένο παιδί, τον Κώτσο παρατηρούμε την κοινωνική απαξίωση, καθώς και την κοινωνική απόρριψη για την Σοφούλα. «Νοιώθεις τί άδυναμία έχει σ' έσένα, κι άγροικᾶς με τί πόνο και καημό σ' ανάθρεψε;... Και σάν τῆς ἦρθε ἡ πρώτη άρρώστια, πρὶν σὲ γεννήση, σ' έβάσταξε μὲς στὴν κοιλιά μιὰ-δυὸ μέρες παραπάνω. Τότε τὰ λαδικά, ἄς εἶναι καλὰ ποὺ τὰ ξετάζουν ὅλα, μέτρησαν τοὺς μῆνες καὶ τίς μέρες, κ' εἶπαν πὼς τάχα ἡ μάννα σου δὲν σὲ εἶχε κάμει μὲ τὸν ἄνδρα της, ποὺ ἔλειπε ἑννέα μῆνες μὲ τὸ καράβι...»⁶⁵ Η Σοφούλα, πληγωμένη ανεπανόρθωτα, μαζί με το παιδί της γυρίζει στο σπίτι της αδελφής της, αλλά αρρωσταίνει μην αντέχοντας τη ντροπή για την ίδια και τον Κώτσο που φέρει το στίγμα του νόθου, «μούλος». Δυσβάσταχτη είναι και η ζωή της Κρατήρας, που πέρα από την ορφάνια μεγαλώνει την αδερφή της, ανταποκρίνεται στα κοινωνικά πρέπει και την παντρεύει δίνοντας προίκα με αιματηρές θυσίες επιλέγοντας να μείνει η ίδια «γεροντοκόρη», κατά τα κακόβουλα σχόλια για να φροντίζει την άρρωστη και διωγμένη αδερφή της και τον ανιψιό της. Ασχολείται με αγροτικές δουλειές και μόνο στη φύση νιώθει ασφαλής. Γίνεται προστάτης της οικογένειας και η δεύτερη μάνα του Κώτσου. Συμβουλεύει τον ανιψιό της, κι όταν ο νέος θέλει να μπει στη σπηλιά του Δράκου «— Μὴν τὸ κάμης αὐτό, παιδάκι μου. Στὴ Δρακοσπηλιά μέσα ἤθελες νὰ μβῆς;... Θεὸς φυλάξη! Μὴν εἶσαι ἀπόκοτος!...»⁶⁶ Υπομένει και εκείνη τα σχόλια και τις ύβρεις, αλλά και τον τραγικό θάνατο του ανιψιού της και λίγο αργότερα της αδερφής της.

Υπάρχει αναφορά και για τη βία προς τη γυναίκα. Στο έργο «Ο Πολιτισμὸς εἰς τὸ χωρίον» (1891) ο Παπαδιαμάντης παρουσιάζει τη Θεωριά, μια πτωχή φουρνάρισσα, σύζυγο του μπαρμπα Στέργιου, του ασβεστά, με δεύτερο γάμο. «...δὲν ἠλήθευσε τὸ

⁶⁵ Απαντα, εκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 613

⁶⁶ Ο.π. σελ 617

ρητόν, ἢ πρώτη δούλα, ἢ δεύτερη κυρά. Ἡ Θεοδωριά, ἡ πτωχή, ὑπέφερεν ὅλας τὰς ἀγγαρείας, ὅσας τῆς ἐπέβαλλεν ὁ σύζυγός της.»⁶⁷ Ἐχει ἓνα παιδί, τον Ελευθέριο, ενώ ἔχασε ἄλλα δυο. Εἶναι υποταγμένη και δέχεται βία ἀπό τον ἀντρα της που ἐτρωγε τα χρήματα ἀπό τον φούρνο. « Ἄλλ' αὐτὴ τὸ ἤξευρε τὸ σύστημά του, καὶ ὅταν τὸν ἔβλεπε νὰ εἶναι στὰ πράματα, δὲν τοῦ ὠμιλοῦσε, διότι τότε ἦτον φόβος μὴν τὲς φάη.»⁶⁸ Πρόκειται για μια ἀκόμα δυστυχημένη μορφή που ζει δύσκολα και χάνει και το τρίτο της παιδί ἀπὸ την ἀδιαφορία του ἀντρα της και του γιατροῦ. Ἀντίστοιχα, στο διήγημα «Οἱ Δύο δράκοι» (1906) φωτίζεται ἡ ζωὴ της κυρα-Αχιλλείνας και των παιδιῶν της σε μια φτωχογειτονιά της Αθήνας. Γεννοῦσε συνέχεια. Τα παιδιά της ζητοῦσαν συχνά βοήθεια ἀπὸ τον ἀφηγητὴ που νοίκιαζε ἓνα καμαράκι. Σκληρὴ εἶναι ἡ ἀφήγηση της Αχιλλείνας για ἓναν παλιότερο ἐνοικιαστή, τον κυρ Γιώργη και την ἀμοιρη γυναίκα του που δεχόταν φρικτὴ καταπίεση και ἀπερίγραπτη βία. «Ἄ, κρῖμα, τί καλὸς ἄνθρωπος! Εἶχε φέρει καὶ τὴν φαμίλια του ἀπ' τὴν πατρίδα. Ο Παπαδιαμάντης θα διαλέξει τὴ δημοτικὴ γι' αὐτὴν τὴ σκληρὴ εἰκόνα της κακοποίησης. Μιὰ γυναικούλα καλὴ, φρόνιμη· ὁμορφὴ δὲν ἦτον, μὰ ἡ γνώμη της — ἓνα κομμάτι μάλαμα. — Μὰ ἔτρωγε ξύλο, ἀλήθεια!... Ἄ, Θεέ μου, τί θυμὸς ἦτο ἐκεῖνος τ' ἀνδρὸς της! Τί τουρκογένατο! Δαιμόνιο, ἄλλο πρᾶμα! Τὴν ἔδερνε, τὴν ἐστομποῦσε, καθὼς ἦτο γερμένη στὸ κρεβάτι, ἄρρωστη, ὕστερα τὴν ἔρριχνε κάτω στὸ πάτωμα, καὶ τὴν χτυποῦσε μὲ τὰ χέρια, τὴν κλωτσοῦσε μὲ τὰ πόδια, τὴν ἀφάνιζε, τὴν ἔλυωνε. Καὶ θαρρῶ πὼς ἦτο καὶ γαστρωμένη, δυὸ-τρίω μηνῶν. Πῶς ἐβαστοῦσε, ἢ χριστιανὴ, τόσο ξύλο!... Κρῖμα! Ζήλεια ἦτο τάχα, τί νὰ ἦτο; Τί δαιμόνιο τὸν ἔπιανε;... Τέτοιος καλὸς ἄνθρωπος!»⁶⁹

⁶⁷ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 2^{ος} τόμος σελ. 237

⁶⁸ Ο.π. σελ. 230

⁶⁹ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 4^{ος} τόμος σελ. 104

3.4 Η μάνα

«Τὸ Γράμμα στὴν Ἀμερική» (1910) αποτυπώνει τὴ μητρικὴ ἀγάπη. Ἡ μάνα τοῦ Μανώλη Παπαγιάννη που ξενιτεύτηκε στὴν Φιλαδέλφεια καὶ ἦταν καὶ θεὴ τοῦ ἀφηγητῆ τὸν παρακαλεῖ νὰ γράψει μιὰ ἐπιστολὴ γιὰ νὰ ἀναζητήσουν τὸν γιο τῆς στὴν Ἀμερική. Ὁ ἀφηγητὴς τὸ κάνει σεβόμενος τὸν μητρικὸ πόνο καὶ ἀνέλπιστα παίρνουν ἀπάντηση. «ἴκετεύων ἐκ μέρους τῆς μητρός, ν' ἀναζητήσῃ τὸν λησμονημένον ἄνθρωπον, ἂν ἐπέζη, καὶ πείσῃ τὸν ἴδιον ν' ἀπαντήσῃ εἰς τὴν μητέρα του.»⁷⁰ Μεγάλῃ ἡ υπέρβαση τῆς μάνας στὸ «Βαρδιάνος στὰ σπόρκα» (1893) Ἡ θεὴ Σκεύω τῆς Γιαλινίτσας, μιὰ ἠλικιωμένη, φιλόθρησκη γυναίκα με προσωνύμιον ἡ «Σαβουρόκοφα» προερχόμενο ἀπὸ τὴν κακολογία κάποιων γυναικῶν, μετουσιώνει τὴ μητρικὴ ἀγάπη σὲ πράξη τόλμης καὶ προσφοράς. Μεταμφιεσμένη θὰ πάει βάρδιανος στὰ σπόρκα, δηλαδὴ φρουρός σὲ καράβια που εἶναι σὲ καραντίνα ἐξαιτίας τῆς χολέρας γιὰ νὰ φροντίσει τὸν ἀρρωστο γιο τῆς που εἶχε μπαρκάρει ὡς λοστρόμος σὲ καράβι που μολύνθηκε. Ξεπερνᾷ τοὺς υγιονομικοὺς καὶ κοινωνικοὺς περιορισμοὺς καὶ τὸ καταφέρνει. Μένει με τὸν γιο τῆς στὸ νησί Τσουγκριάν (ἐπιχολέριος νήσος).⁷¹ Παρόμοια ἡ προσφορὰ τῆς μάνας γιὰ τὸ παιδί τῆς στὴ «Χολεριασμένη» (1901). Ἡ Ρήνη, ἡ Ἀθηναία μιὰ σεβάσμια γερόντισσα ἀφηγεῖται τὴ ζωὴ τῆς στὴ δημοτικὴ. Καὶ ἐδῶ τὰ βάσανα εἶναι πολλὰ. Λέει: «Μὲ εἶχαν παραιτήσῃ ὅλοι οἱ δικοί μου, ὁ ἄνδρας μου, ὅπως κι ὁ ἀδερφός μου... Εἶχα πανδρευθῆ μικρὴ, μ' αὐτὸν τὸν μπαρμπα-Λευθέρη, ποὺ βλέπεις, ποὺ κοντεύει τώρα τὰ ὀγδονταπέντε. Θὰ ἦτον ὡς εἴκοσι χρόνια μεγαλύτερος ἀπὸ μένα... Τόσο μικρὴ καὶ τόσο ἄκακη καὶ ἄγνωστη ἦμουν, κορίτσι δεκατριῶν χρονῶν. Ἐκεῖνος μ' ἔπαιρνε στὰ γόνατά του, καὶ μ' ἐφίλευε καραμέλες. Θὰ ἦτον τριαντάρης τότε. Ἐγὼ οὔτε ιδέαν εἶχα ἀπ' αὐτὰ τὰ πράγματα.»⁷² Παντρεμένη ἀπὸ δεκατριῶν χρονῶν, γεννᾷ μιὰ κόρη, αρρωσταίνει ἀπὸ τὴν ἐπιδημία χολέρας που ἐπληξε τὴν Ἀθήνα τὸ 1854 καὶ τότε τὴν εγκαταλείπει ὁ ἄντρας τῆς. Ἡ Ρήνη, δυνατὴ γυναίκα παρακαλᾷ στὰ σοκάκια γιὰ νερό ἀφήνοντας τὸ παιδί στὸ σπίτι καὶ στὴν ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων βλέπει τὸν ἄντρα τῆς με τοὺς συγγενεῖς του νὰ βαπτίζουν τὴν ἀνιψιά του. Ἡ ἀνάγκη γιὰ ἐπιβίωση, τὸ μέλημα γιὰ τὴν κόρη τῆς τὴν κάνουν ἀποφασιστικὴ καὶ τὸ ζητᾷ νὰ τις πάρουν μαζί τους στὴν ἐξοχὴ. Ὁ λόγος ἀποφασιστικὸς στὴ δημοτικὴ: «Ἐκεῖνη τὴ στιγμὴ εἶχε τελειώσει ἡ βάφτιση. Ἐγὼ τοὺς ἔγινα κουνούπι καὶ δὲν ἔφευγα ἀπὸ κοντὰ τους. Ὁ ἄνδρας μου ἦτον

⁷⁰ Ὁ.π. σελ. 358

⁷¹ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 2^{ος} τόμος σελ. 541-640

⁷² Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 361

συλλογισμένος... Έτοιμάζοντο για να φύγουν.— Θα ῥθω κ' ἐγὼ μαζί σας ὅπου πᾶτε! Εἶπα ἐγὼ χτυπώντας τὸ κοφτερὸ τοῦ χεριοῦ ἐπάνω στὴν παλάμη μου.— Σῦρε νὰ φέρης τὸ παιδί, μοῦ λέει ὁ ἄνδρας μου.— Πᾶμε μαζί, τοῦ λέω.»⁷³ Εκεί θεραπεύεται, δουλεύει, ζει πλένοντας ρούχα των Αγγλογάλλων.!» Ἦταν σκληρές συνθήκες ζωῆς και για τη φτωχὴ μάνα στην Αθήνα.

Στο «Γιὰ τὴν περηφάνια» (1899) ο Παπαδιαμάντης παρουσιάζει μέσα ἀπὸ τον απογοητευμένο ἀπὸ ἀγάπη νέο τη μάνα που ανησυχεῖ, τον ἀναζητᾶ και σκέφτεται τα σχόλια και την ὑπόληψη τους. «Θὰ πουντιάσης, παιδί μου. Δὲν ξέρεις νὰ ῥθῆς στὸ σπίτι νὰ κοιμηθῆς; Πῶς ἔγινες ἔτσι!... κ' ἐξεχώρισες ἀπὸ τὸν κόσμο... Καὶ δὲν ἔχω πρόσωπο... καὶ μ' ἄφησες παραπονεμένη, ντροπιασμένη, σὰν νὰ ἔκαμα καμμιὰν πομπή. Μάγια σοῦ ἔχουν καμωμένα... πὸν νὰ ὄψωνται ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως!... Μάννα εἶμ' ἐγὼ; Τί βύζαινα ἐγὼ; Τί κοίμιζα; Τί μέρωνα;»⁷⁴ Ἐγνοια και της κυρα- Σοφούλας εἶναι τα σχόλια του κόσμου στο διήγημα «Θάνατος κόρης» (1907) Τρεῖς γυναῖκες πλέκουν την ὑπόθεση. Ἡ Σειραῖνῶ, ἡ ἀνύπαντρη κόρη της οικογένειας του κυρ Φλώρου, ἡ μητέρα, ἡ καλοκάγαθη κυρα- Σοφούλα και ἡ νύφη, ἡ Μπραῖνῶ. Ἡ νύφη, παρόλο που εἶναι ἀρραβωνιασμένη μένει στο πατρικὸ σπίτι του γαμπροῦ, μέχρι να δώσει ο πατέρας της το σπίτι-προίκα. Ἡ ἀντιπαλότητα και οἱ συγκρούσεις ἀνάμεσα στις δυο νεαρές γυναῖκες εἶναι ἐντονες. Ἡ Σειραῖνῶ ἀν και ὑπάκουε τους γονεῖς και τον ἀγαμο ἀδερφὸ της, τὴν ἀρραβωνιάστηκε δὲν ἐπιθυμεί να κάνει το ἴδιο για τη νύφη της. Ἡ κυρα-Σοφούλα, ἡ ὁποία «... ἦτον ἡ εὐγενεστέρα, ἡ χρηστοτέρα γυνὴ τοῦ τόπου, ἡ πρώτη οἰκοκυρὰ τοῦ χωρίου. Τὸ πρόσωπόν της ἦτο εἰκὼν πραότητος καὶ ἐγκαρτερήσεως, ὅλον μειδιάμα καὶ γλυκύτης. Τὰ χεῖλη της ἔσταζαν μέλι ἀνόθευτον, ἀμιγές. Δὲν ἤξευρεν ὑπερμέτρους, κιβδήλους φιλοφρονήσεις. Δὲν ἠγάπα τὴν ἐπίδειξιν. Αἰ ἐλεημοσύνη της ἦσαν κρυφαί, οἱ τρόποι της ἀπλοῖ, ἐγκάρδιοι.»⁷⁵ Ἀλλὰ σε μια ἀκόμα ἐρίδα των κοριτσιῶν παρεμβαίνει και καταριέται την κόρη της. Της λέει: «— Νὰ πιαστῆ ἡ γλῶσσά σου!... — Νὰ μὴ σώσης!... Νὰ σὲ κουβαλήσω μὴν ὦρα ἀρχύτερα... Νὰ σὲ νεκρασπασθῶ... Νὰ μὴ σαραντίσης!...»⁷⁶ Τα σκληρὰ λόγια της μάνας για να προστατευθὸν ἀπὸ τα σχόλια του κόσμου

⁷³ Ο.π. σελ. 364

⁷⁴ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 211-212

⁷⁵ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 4^{ος} τόμος σελ. 186

⁷⁶ Ο.π. σελ. 168

λειτουργούν καταλυτικά στην κόρη, η οποία όντως πεθαίνει. Η τιμωρία ήταν σκληρή για τη Σειραϊνώ, αλλά και για τους γονείς της. Η γρια Σοφούλα τα υπόλοιπα χρόνια «διήλθεν εις τῆς νύμφης της τὰ χέρια» και ο γιος της κληρονόμησε την περιουσία και την προίκα της Σειραϊνῶς.

Η μάνα είναι και πάλι η κυρίαρχη παρουσία για τον Μανόλη το Τατόι, έναν από τους πολλούς περιθωριακούς ήρωες του Παπαδιαμάντη, άτομο με ειδικές ανάγκες με κινητική αναπηρία και νοητική στέρωση στο διήγημα «Γουτοῦ Γουπατοῦ (1899) Ο Μανόλης τρέφει παθολογική αγάπη στη μητέρα του. «Μόνον τὴν μητέρα του εἶχεν εἰς τὸν κόσμον. Ἐκείνη τὸν ἐπόνει, τὸν ἠγάπα περιπαθῶς, καὶ αὐτὸς τὴν ἐλάτρευεν. Αὕτη ἦτο ἤδη γραῖα, καὶ αὐτὸς εἶχε μεγαλώσει πολὺ.»⁷⁷ Αντίθετα, στη «Στρίγλα μάννα» (1902) η Ζωγάρα είναι μια πειστική μάνα που καταδυναστεύει τον γιο της, Ζάχο, κάποιοι λένε ότι τον τρέλανε. Είναι σκληρή, αλλά και βασανισμένη, οι δυο γιοι της ξενιτεύτηκαν, οι δυο κόρες της που ήθελε οπωσδήποτε να τις παντρέψει, πέθαναν. «Ὁ κόσμος ἔλεγεν, ὅτι αὐτὴ μὲ τὴν ἀστοργίαν της τοὺς εἶχεν ἀποξενώσει, αὐτὴ τοὺς εἶχε κάμει νὰ σουρτουκέψουν. Εἶχε δύο θυγατέρας, καὶ ἦτον χήρα, καὶ οἱ υἱοὶ της τὴν εἶχαν παραιτήσει, κ' ἔκλαιε καὶ ὠδύρευτο, κ' ἐπήλωνεν ὁ νοῦς της!... Πῶς θὰ τὰς ὑπανδρεύσει, πῶς θὰ τὰς ἀποκαταστήσει!... Καὶ τὰς ἐβλασφήμει, καὶ τὰς κατηρᾶτο, νὰ μὴν εἶχαν ποτὲ γεννηθῆ, νὰ μὴ σώσουν νὰ πᾶνε παραπάνω!...»⁷⁸ Ο κόσμος την αποκαλεί, σκύλα, γρουσουζα, «γρουνοπόδαρη».

Στο ἔργο «Ἡ Φαρμακολύτρια» (1900) η Μαχούλα, χήρα και μητέρα τεσσάρων κοριτσιῶν απαιτεῖ την υποστήριξη του μοναχογιου της, ὥστε να προικιστὸν και να παντρευτὸν τα κορίτσια της. Ο γιος της είναι ερωτευμένος με μια κοπέλα μεγαλύτερή του και η μητέρα του δεν επιθυμεί τον συγκεκριμένο γάμο, επειδή πιστεύει ὅτι του ἔχουν κάνει μάγια. «Καὶ εἶχε τέσσαρας κόρας μικράς, τῶν ὁποίων ἡ μεγαλύτερα ἦτον ἤδη δεκαεξ ἡρόνων. Καὶ ὁ υἱός της, πρωτότοκος, ἤγγιζεν ἤδη τὸ εἰκοστὸν ἔτος. Καὶ ἤδη ἔχανε τὸν νοῦν του κ' ἐζητοῦσε νὰ νυμφευθῆ. Τοῦ εἶχαν κάμει μάγια, αἱ γυναῖκες, ἀπὸ τὸν Πέρα Μαχαλάν. Καὶ τοῦ εἶχαν σηκώσει τὰ μυαλά του. Ποῖος ἤξεύρει τί

⁷⁷ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 183-184

⁷⁸ Ο.π. σελ. 392

μαγγανείας τοῦ ἔκαμαν, καὶ τί τοῦ ἔδωκαν νὰ πῆι.»⁷⁹Φεύγει, λοιπόν, στην Αγία Αναστασία τη Φαρμακολύτρια για να τα λύσει. Ο αφηγητής βρίσκεται εκεί κατά τύχη και παρακολουθεί το τελετουργικό. Οι πράξεις σκιαγραφούν τις δοξασίες για μαγεία των αγράμματων γυναικών της υπαίθρου, οι οποίες στηλιτεύονται από τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη τόσο με συμπάθεια, όσο και με κριτικό πνεύμα. Κυρίως, βέβαια, καταδεικνύονται τα κοινωνικά στερεότυπα που επιβάλλει η Μαχούλα σύμφωνα με τα οποία ο πρωτότοκος γιος έπρεπε να περιμένει πρώτα να παντρευτούν οι αδελφές του και κατόπιν ο ίδιος, όπως κι ότι ο άντρας πρέπει να ερωτεύεται γυναίκα μικρότερή του και ίδιος να παντρευτεί όχι ιδιαίτερα νέος.

3.5 Η χήρα πεθερά

Πολλαπλός και ο ρόλος της χήρας στη στήριξη της οικογένειας της. Στη «Γλυκοφιλοῦσα» (1894) η θεια Αρετώ χάνει τους δυο γιους και την κόρη της, την Αλεξανδρώ και ζει μεγαλώνοντας τα δυο της εγγόνια. Είναι χήρα, βασανισμένη γυναίκα, φιλόθρησκη, καλοσυνάτη χωρίς κακίες για τις άλλες γυναίκες. Μεγάλωνε την κόρη της με πνεύμα καλοσύνης «Ζήσης χρονίσης, θυγατέρα, τῆς ἔλεγε, ποτέ σου νὰ μὴ ζηλέψης τὸ ξένο στολίδι, νὰ μὴν πῆς κακὸ γιὰ τὴν γειτόνισσα, νὰ μὴν κοιτάζης τί κάνει ἢ πλαγινὴ σου, νὰ μὴ βάλῃς μαναφούκια, νὰ μὴ ξευχηθῆς, νὰ μὴ βλαστημήσης.»⁸⁰Κι όμως όταν παντρευόταν η Αλεξανδρώ είτε από τις πολλές απαιτήσεις του γαμπρού για την προίκα, είτε από την παθητική στάση της κόρης της την καταράστηκε «Νὰ μὴ χρονίση!» Και η κόρη πέθανε λεχώνα, όπως και το παιδί της. Υπήρχε η αντίληψη πως οι κατάρες «πιάνουν». Η θεια Αρετώ βιώνει τις ενοχές και προσφεύγει σε εκκλησίες κάνοντας δωρεές για να βρει συγχώρεση και να εξιλεωθεί. Ας προστεθεί η κακολογία των γυναικών στο όνομα της. Την αποκαλούν «ἡ Χρονίστρα, «ἡ Ἀχρόνιαστη», «ἡ Χρονιάρα». Και στη «Θητεία τῆς πενθεράς» (1902) παρουσιάζεται η χήρα Χαρμολίνα με μια μοναχοκόρη, την Ασημένια, η οποία παντρεύεται έναν συνομήλικό της μητέρας της. Τα βάσανα της Χαρμολίνας συνεχίζονται, αφού βρίσκεται στο σπίτι της κόρης που γέννησε πολλά παιδιά και η χήρα δουλεύει ασταμάτητα, στις αυλές, στα ζώα, στον κήπο. Ακόμα, φροντίζει τα

⁷⁹ Απαντα, εκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ.307

⁸⁰ Ο.π. σελ. 78

παιδιά. «Εἶχε γραφή σκλάβα» εἰς τὸν γαμβρόν της. « Ὅπως ἰσοβίως ἔφερε τῆς χηρείας τὰ δεσμά, ἰσοβίως εἶχεν ἀναλάβει καὶ τὸν ζυγὸν τῆς θητείας πλησίον τῆς κόρης της καὶ τοῦ γαμβροῦ της.»⁸¹ Οἱ σκέψεις της θυμίζουν τὴ Φόνισσα. «Μίαν μωρίαν φαίνεται ὅτι ἔκαμα εἰς τὴν ζωὴν μου, καὶ αὐτὴν δὲν ἠμποροῦσα νὰ τὴν ἀποφύγω. Ἄφησα τοὺς γονεῖς μου νὰ μὲ πανδρέψουν... Καὶ μίαν φρονιμάδα, ὡς φαίνεται, ἔκαμα, ὅτι δὲν ἀπεφάσισα νὰ ξαναπανδρευθῶ. Κατόπιν τῆς φρονιμάδας αὐτῆς, ἡ Δευτέρα μωρία, ὁ γάμος τῆς κόρης μου, ἦτον ἐπίσης ἄφευκτος. Μίαν σωτηρίαν εὐρίσκω· τὸ νὰ μὴν ἔχη γεννηθῆ κανεὶς ποτὲ ἢ νὰ ἔχη ἀποθάνει μὲ τὴν ὥρα του!...»⁸² Ἀσταμάτητη ἦταν ἡ προσφορά της καὶ ἡ κούραση της, γι' αὐτὸ ἀναστενάζει λέγοντας: «Ἄχ! δὲν ἐγινόμουν καλόγρια!»⁸³ Στὸ διήγημα «Κοκκῶνα θάλασσα ἢ τὸ γράμμα τῆς πεθεράς» (1900) ὁ Παπαδιαμάντης τονίζει τὸν χαρακτήρα τῆς πεθεράς, ποὺ στέλνει γράμμα στὸν γαμπρό της, τὸν πλοίαρχο Τζώνη, τὸ ὁποῖο υπαγόρευσε καὶ τὸ ἔγραψε κάποια γειτονοπούλα. Ὁ λόγος τῆς πεθεράς εἶναι δριμύτατος, γεμάτος κατηγορίες στὸν γαμπρό της ποὺ δε φροντίζει τὴ θυγατέρα της καὶ τὶς κόρες του, ὅπως ἔπρεπε. Τὸν ὀνομάζει ἀγέλαστο καὶ ἀγλύκατο σὲ δημοτικὴ. «Καὶ γράφεις ὅτι πὼς βαρέθηκες τάχα τὰ ἔξοδα, καὶ πὼς τάχα μᾶς ταῖζεις ὅλες στὸ σπίτι. Ἐμεῖς στὸ σπίτι τῆς κόρης μου δὲν καθόμαστε, μόνο συντροφιά τῆς κάνουμε, νὰ μὴ μένη μονάχη της μὲ τὰ δυὸ μικρὰ παιδιά της· κ' ἡ κόρη μου μονάχη της κλαίει σὰν κάμουμε νὰ φύγουμε, καὶ μᾶς περικαλεῖ νὰ μένουμε πάντα κοντά της...Κι ἂν δὲ σ' ἀρέση, κάνεις καλὰ νὰ τὴν χωρίσης τὴν κόρη μου, κι ἄφσε καὶ τὰ δυὸ παιδιά, ἐμεῖς τ' ἀναθρέψουμε. Εἰ δὲ μὴ καὶ θέλης πάλε νὰ μένη μονάχη της στὸ σπίτι ἢ γυναίκα σου, τότες φρόντισε νὰ τῆς πάρης δούλα, νὰ τῆς στέλνης καὶ λίρες της, γὰ νὰ ζωοθρέφεται αὐτὴ καὶ τὰ παιδιά της, μὲ τὴ δούλα μαζί. Ἄλλοιῶς, φωτιά καὶ μπουλμπερη ὅ,τι κι ἂν κάμης, κι ὁ κόσμος θὰ γελάσῃ μὲ τ' ἐσένανε...»⁸⁴ Καὶ ὅταν γύρισε ὁ καπετάνιος στὸ σπίτι, ἀκουγότανε οἱ φωνές τῆς πεθεράς στὴ γειτονιά. Ὁ καπετάνιος λέει: «φουρτούνα-θάλασσα, κοκκῶνα-πεθερά!»⁸⁵

Στὴ «Μαούτα» (1905) ἡ ἡρωίδα εἶναι μὴ γυναίκα ποὺ μετὰ τὴ χηρεία της εἶχε καταφέρει νὰ διατηρήσῃ καὶ νὰ μεγαλώσῃ τὴν περιουσία της με ἐλαιοτριβεία,

⁸¹ Ὁ.π. σελ. 407

⁸² Ὁ.π. σελ. 408-409

⁸³ Ὁ.π. σελ. 416

⁸⁴ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 287-288

⁸⁵ Ὁ.π.

αγρούς, αμπέλια, φούρνο πέρα από το σύνθηρες που ήθελε τη γυναίκα να ασχολείται με οικιακές εργασίες ή να έχει την ανάγκη στήριξης από τα αντρικά μέλη της οικογένειας. Ήταν οικονόμος, δραστήρια. Αλλά από τα σχόλια των γυναικών και την αφήγηση περιστατικών φαίνεται να έκλεβε και να κρατούσε πράγματα ξένων. Γράφει ο Παπαδιαμάντης με πρόσμειξη καθαρεύουσας και δημοτικής. «Μὰ ὅ,τι ἔβαζε στὰ νύχια, ὡς τόσο, δὲν τὸ ἄφηνε, κ' ὅ,τι ἄδραχνε, δὲν τῆς ἔφευγε... Κι ἂν τῆς ἔπεφτε στὴν πλώρη τίποτε, κ' εἶχε κι αὐτὴ τ' ὅμοιο, τὸ ξένο τῆς ἐφαίνετο καλύτερο ἀπὸ τὸ δικό της, καὶ τὸ ἔκανε ἀλλαξιά... κι ὅ,τι εἶδος τῆς ἔδινες δανεικό, δὲν ἐνθυμεῖτο ποτὲ νὰ σ' τὸ δώση πίσω...»⁸⁶ Ἄλλοτε πάλι η χήρα επιλέγει να ξαναπαντρευτεί. Στο διήγημα «Ὁ Πανδρολόγος» (1902) η Κρατήρα είναι μια τριαντάχρονη γυναίκα, χήρα που στην ανοιχτή θύρα του σπιτιού υφαίνει στον αργαλειό. Είχε συντροφιά τα ανίψια της από τον αδερφό της, τον Φιλάρετο, μετά το θάνατο του οποίου δεν έρχονται πια στο σπίτι. Είναι μια εμφανίσιμη γυναίκα, την περιγράφει ο Παπαδιαμάντης στην καθαρεύουσα. «Τὸ πρόσωπόν της ἦτον ψιλλολογιά, κατὰ τὸν χαρακτηρισμόν, τὸν ὁποῖον δίδουν εἰς τὰ λεπτοφυῆ χαρακτηριστικὰ τὰ γραῖδια· ὠχρὰ μᾶλλον, λεπτὴ ἐπιδερμὶς, μὲ ἐλαφρὰν ἀπόχρωσιν ρόδου περὶ τὰς παρειάς, λευκὸν τὸ μέτωπον, καὶ εὐγραμμὸν ὄλον ἐκεῖνο τὸ μέρος τοῦ προσώπου τὸ μεταξὺ τῆς ρινὸς -φίλτρον-, περὶ τὸ στόμα καὶ τὸν πώγωνα, ὅπου λέγουν ὅτι φωλεύουσιν οἱ ἔρωτες, καὶ τὸ ὁποῖον τὰ γύναια ὀνομάζουσι, μετ' ἐνδεικτικῆς χειρονομίας, ὅταν συμβῆ νὰ περιγράψωσι μετ' εὐμενείας τινὸς τὰ χαρακτηριστικὰ γυναικός, -αὐτοδά-της-, δι' ἔλλειψιν ὀρισμένης λέξεως»⁸⁷ και δέχεται προξενιά από τις γυναίκες της γειτονιάς να παντρευτεί τον καπετάν Σάββα, ο οποίος υπόσχεται να την κάνει μεγαλονοικοκυρά και εκείνη θα μεγαλώνει τα δυο του παιδιά. Ο παλιός της γείτονας και φίλος του άντρας της, ο Στέλιος, τη συναντά για να μεταφέρει με τη σειρά του προξενιό από τον καπετάν Σάββα, αν και ο ίδιος είναι χήρος με ένα παιδί, επιθυμεί να προτείνει στην Κρατήρα να παντρευτούν. Η Κρατήρα πανέξυπνη και υπομονετική χωρίς να ξεπερνά τα «όρια» της γυναικείας ευπρέπειας δίνει θάρρος στον Στέλιο να εκφράσει την πρόταση του να παντρευτούν και έτσι από παντρολόγος γίνεται γαμπρός.

Συχνά τα βάσανα για τη γυναίκα, χήρα δεν έχουν σταματημό. Στο διήγημα «Ἡ Ἀποσώστρα» (1905) παρουσιάζεται η απλή, λαϊκή, πολύπαθη γυναίκα, αυτή που

⁸⁶ Ἀπαντα, εκδόσεις Δόμος, 4^{ος} τόμος σελ. 68

⁸⁷ Ἀπαντα, εκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 380

κάθεται στα σοκάκια και μιλά, παρατηρεί και σχολιάζει είτε μόνη της, είτε με τις γειτόνισσες. Η θεία Μορισίνα, κακότυχη μιας και έχασε τα παιδιά της, προσπάθησε με δυο ψυχοκόρες και πάλι έμεινε μόνη, βιώνει την απόλυτη μοναξιά και καταλήγει να σχολιάζει, να αποσώνει τους περαστικούς, τους γείτονες με λόγο κοφτερό και σκιαθίτικο. «'Αν έπερνοῦσε καμμιά νιόνυφη, με ὀλόχρυσα κεντήματα καὶ ποδογύρια, πού ἢ κορμοστασιά της δὲν τῆς ἐφαίνεταν τόσο νόστιμη: Τί τέμπλα, τί ἀνέμη, θὰ πῶ; Κουρμαντέλα (Κουρμαντέλα, τούρκικη λέξη, αὐτὴ που κουνιέται) (Καραποτόσογλου, 1988), νὰ μὴν ἀβασκαθῆ, τὸ κορμί της!... Ἄν ἦτον κοντὴ καὶ χωρὶς μέση: Τί κουβάρι εἶν' τοῦτο, μαθές; Πῶς δὲν τὴν ἐξεδίπλωσε ἢ μάννα της;... Ἄν ἦτον καμμιά ψηλὴ κι ἄγαρμη: Δὲ σᾶς φαίνεται σὰ μανάλι μὲ τὴ λαμπάδα σπασμένη... πού τὸ πάει ὁ μπάρμπ' Ἀναγνώστης μπροστὰ ἀπ' τὸν παπὰ, πού θὰ πῆ τὸ “Σοφία, ὀρθοί”...»⁸⁸ Επίσης, δύσκολη και τραγική ζωή σκιαγραφείται η ζωή της γριας Λούκαινας. «Τὸ Μυρολόγι τῆς φώκιας» (1908) Εἶναι χήρα και έχασε πέντε παιδιά. Τώρα έχει δυο γιους ξενιτεμένους και μια κόρη με ἕξι παιδιά κι αὐτή. Κατεβαίνει για να πλύνει στο γιαλό, στην περιοχή Κοχῦλι. «Κατέβαινε σιγὰ τὸν κατήφορον, τὸ μονοπάτι, καὶ μὲ ψίθυρον φωνὴν ἐμελεπεν ἔν πένθιμον βαθὺ μυρολόγι, φέρουσα ἅμα τὴν παλάμην εἰς τὸ μέτωπόν της, διὰ νὰ σκεπᾶσῃ τὰ ὄμματα ἀπὸ τὸ θάμβος τοῦ ἡλίου.»⁸⁹ Η εγγονή της, η Ακριβούλα πηγαίνει να βρει τη μάμμη της που και να παίξει, αλλά σκοτεινιάζει και το μονοπάτι είναι δύσβατο. Το μικρό κορίτσι πέφτει από τον γκρεμό στη θάλασσα χωρίς να γίνει αντιληπτή ούτε από την ταλαίπωρη γιαγιά της, ούτε από τον βοσκό.

Πολλές φορές η χήρα γυναίκα είναι σκληρή και απάνθρωπη σε ένα ιδιότυπο μητριαρχικό σύστημα. Στα «Φῶτα - Ὀλόφωτα» (1894) παρουσιάζεται η κυρίαρχη θέση της χήρας-πεθεράς, της Πλανταρούς που ενόσω κινδυνεύει η βάρκα του Κωνσταντή του Πλαντάρη, του γιου της παρίσταται στη γέννα της νύφης της μαζί με δυο μαμές. Κυριαρχεί ο λόγος της στην οικογένεια. Αρχικά, ανησυχεί να γεννηθεί ο απόγονος για να συνεχιστεί η κληρονομιά της προίκας. Αργότερα, ξεσπά σε άσχημα λόγια και κατάρες ανησυχώντας για τον γιο της «... Καὶ ἡ σύζυγος τοῦ υἱοῦ της ἐγέννησεν... ἄρρεν. ὦ! Τὸ στρίγλικο, τὸ κακοπόδαρο, ὦ! Τὸ γρουσουζικο, ὅπου ψωμόφαγε τὸν πατέρα του! Πνῖξτέ το! Σκοτῶστέ το! Τί τὸ φυλάτε; Πετᾶτέ το στὸ γιαλό, νὰ πᾶ νὰ βρῆ τὸν πατέρα του. Κι αὐτὴ, ἢ γουρουνοποδαρούσα ἢ μάννα του, αὐτὴ ἢ πρωτᾶρα, ἢ στερεμένη, αὐτὴ ἢ λεχῶνα ἢ λοχεμένη!... Ἦμπορεῖς, μαμμὴ, νὰ

⁸⁸ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 4^{ος} τόμος σελ. 54-55

⁸⁹ Ο.π. σελ. 297

την καρυδοπνίξης, κειδὰ πὸν θὰ ψοφολογήση, στὸ κρεβάτι της...»⁹⁰ Ὃταν ὁ γίος φτάνει σὸς, καὶ στὸ σπῖτι δέχονται τὰ συχαρίκια, ἡ νύφη, λεχῶνα πια υπομένει τὴ φασαρία τῶν καλεσμένων καὶ τελικὰ ἀκούει καλά λόγια ἀπὸ τὴν πεθερά. «—Ἐβίβα, νύφη, μὲ καλὸ νὰ σαραντίσης... Κι ὄ,τ' εἶπα, παιδάκι μ'... ἀστοχιά στὸ λόγο μου!»⁹¹ Στὸ διήγημα «Ἡ Χτυπημένη» (1890) ζωτανὰ παρουσιάζεται ἡ πεθερά πὸν ἔχει τὴ νύφη τῆς «μόρσιμο», δηλαδὴ ορκίζεται στὸ ὄνομα τῆς. Ὃταν ἡ Γιάνναινα, ἡ νύφη, ἀρρωσταίνει, μαγεύεται ἀπὸ μὴ καντίνα (σουλτάνα) μὲ πυρετούς, τραυλισμὸ καὶ μένει κλινήρης ἡ πεθερά ἡ γρια Παντελοῦ ἐμφανίζεται ὑποκριτικὰ νὰ τὴν περιποιεῖται, νὰ μὴ θέλει νὰ ἀκούσει ἀπὸ τὴ γειτόνισσα ὅτι δε θα τὰ καταφέρει. Μὲ αὐστηρὴ καθαρεύουσα γράφει ὁ Παπαδιαμάντης: «Ἄλλ' ἢ γραῖα Παντελοῦ οὔτε ἀστεῖσμοῦ χάριν ἠδύνατο ν' ἀκούσῃ τοιαύτην εὐχὴν ἐκφερομένην. Ν' ἀποθάνῃ ἢ νύμφη τῆς; Μὴ γένοιτο! Καὶ εἶχεν ἄλλην νύμφην;»⁹² Φέρεται νὰ τὴν προστατεύει, ἀλλὰ ἡ ἀλήθεια ἦταν ἄλλη. Τὴν ἀπομακρύνει ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς τῆς σπέρνοντας σχόλια καὶ στὶς δυο πλευρές. «Πτωχὴ γυνή! ὑπέφερεν ὡς μάρτυς. Εἶχε γίνῃ θῦμα τῆς ἄγαν ταύτης φιλοστοργίας τῆς πενθερᾶς τῆς. Τόσον τὴν ἠγάπα, ὥστε τὴν εἶχεν ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τοὺς ἐξ αἵματος συγγενεῖς τῆς. Δὲν ἐπέτρεπεν εἰς τὴν μητέρα καὶ τὰς ἀδελφὰς τῆς νὰ ἔλθωσι νὰ τὴν νοσηλεύσωσιν. Αὐταὶ αἱ ἴδιαι παρεπονοῦντο πικρῶς κατὰ τῆς ὀμαίμονος, τὴν ἀπεκάλουν ξεχωρισμένην.»⁹³ Ἀκόμα, δὲν τῆς ἔδινε τὸ φάρμακο, καλοῦσε ψευτογιάτρισσες καὶ ἐπεισε τὸν γίο τῆς νὰ μὴ φέρουν γιὰτρός. Μετὰ τὸ θάνατο τῆς νύφης ἡ γειτόνισσα, ἡ γρια Παντελοῦ ἀναζητᾷ νῆα νύφη γιὰ νὰ παρηγορήσῃ τὴ διπρόσωπη πεθερά. «θὰ φάῃ κι ἄλλη ψωμί!». Πρόκειται γιὰ μὴ μοχθηρὴ, επικίνδυνη γυναῖκα μὲ προσωπεῖο ἀγάπης γιὰ τὴν κόρη, ὅμοια ἀσπλαχνη καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐγγονὴ τῆς. «Ἡ κορασις αὕτη ἦτο ἀπαράλλακτον ἀντίτυπον τῆς μητρός τῆς, μικρογραφία τῆς αὐτῆς εἰκόνας. Μακρὰ, ἰσχνή, λευκοτάτη, κηρόπλαστος. Ἐν τούτοις ἢ μᾶμμη τῆς δὲν τὴν ἠγάπα.»⁹⁴ Ἀνάλογα καὶ στὸ «Χριστόψωμο» (1887) ἡ γρια Κοντάκαινα, ἡ κακιὰ χήρα, πεθερὰ ἐνεργεῖ ἀπάνθρωπα. Ἡ νῆα νύφη τῆς, ἡ Δελχαρῶ, ζεῖ σὲ ἕνα νησί τοῦ Αἰγαίου, ἀτεκνη, ἀν καὶ δοκιμάζει πολλοὺς τρόπους γιὰ νὰ τεκνοποιήσῃ (βότανα, λουτρά, μαγικά). Ἡ πεθερὰ τῆς, τὴν κατηγορεῖ, βάζει λόγια στὸν μοναχογιό τῆς «δὲν ἦτο μόνον μαρμάρια, τουτέστι στεῖρα, ἢ νύμφη

⁹⁰ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 41

⁹¹ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 44

⁹² Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 2^{ος} τόμος σελ. 136

⁹³ Ὁ.π. σελ. 140-141

⁹⁴ Ὁ.π. σελ. 137

της,..άλλ' ἦτο ἄπαστρη, ἀπασσάλωτη, ξετσίπωτη, κτλ. Ὅλα τὰ εἶχεν, ἡ ποίσα, ἡ δεῖξα, ἡ ἄκληρη»⁹⁵ και δημιουργεί συγκρούσεις στο ζευγάρι. Αποφασίζει και πηγαίνει ένα δηλητηριασμένο χριστόψωμο στην νύφη, το οποίο τρώει της ο γιος της, όταν επέστρεψε ξαφνικά.

3.6 Η γυναίκα μεγαλύτερης ηλικίας

Στη «Φόνισσα» (1903), στο κορυφαίο έργο ο Παπαδιαμάντης παρατηρώντας τις κοινωνικές νόρμες και με ευαισθησία στο γυναικείο φύλο πλάθει τον χαρακτήρα της Χαδούλας της Φραγκογιαννούς με στοιχεία από τη για Κοντάκαινα στο «Χριστόψωμο» και από τη Χαρμολίνα στη «Θητεία της πεθεράς». Η Φραγκογιαννού αποτελεί μια ακραία και ανατρεπτική περίπτωση μιας ηλικιωμένης γυναίκας του χωριού που η ταξικά προσδιορισμένη κοινωνία, οι ρόλοι και οι ορισμένες, ανθρώπινες σχέσεις την ωθούν στη διάπραξη εγκλημάτων κατά μικρών κοριτσιών. Συγγέει την εγκληματικότητα με τη θρησκευτική συνείδηση αποκαλύπτοντας τους μακροχρόνιους τραυματισμούς των γυναικών και τα ποικίλα κοινωνικά προβλήματα. Συγκεκριμένα, έχει διαμορφώσει μια στάση μέσα από τη δική της οδυνηρή ζωή και οδηγείται στο «ψήλωμα του νου» και στην αυτοδικία.

Παρατηρούμε τη χρονική συνέχεια και τη σκληρότητα της ζωής που ξεκινά από τη μάνα της Χαδούλας της Φραγκογιαννούς, τη Δελχαρώ, η οποία θεωρούνταν μια από τις στρίγγλες της εποχής της και φέρει της διακρίσεις ως προς το φύλο και τα κοινωνικά πρέπει για τις γυναίκες. Μεταδίδει στη Χαδούλα τις γνώσεις της για γιατροσόφια και για μαγικά, «το σερνικοβότανο» και δέχεται τις υπηρεσίες της κόρης της μέχρι να την παντρέψει, να την «κουκουλώσει». Αρνείται να της προσφέρει μια βασική προίκα, παρά στη «συμφωνία» για το γάμο της δίνει μια ετοιμόρροπη καλύβα και ελάχιστα προικιά. Η Χαδούλα ως συνέχεια της μητέρας της δε διστάζει να κλέψει από το κομπόδεμα της χωρίς τύψεις. Στη συνέχεια μετά το γάμο εδραιώνεται η στάση της Χαδούλας για τη θέση της γυναίκας, τα βάσανα που φέρει στην ίδια και στους γύρω της. Υποτάσσεται στον ασήμαντο και αδύναμο άντρα της και στο ρόλο που της

⁹⁵ Ο.π. σελ. 78

υποβάλλει η κοινωνία. «Εἰς τοὺς λογισμοὺς της, συγκεφαλαιοῦσα ὅλην τὴν ζωὴν της, ἔβλεπεν ὅτι ποτὲ δὲν εἶχε κάμει ἄλλο τίποτε εἰμὴ νὰ ὑπηρετῇ τοὺς ἄλλους. Ὁ Παπαδιαμάντης αναφέρει: Ὅταν ἦτο παιδίσκη, ὑπηρετεῖ τοὺς γονεῖς της. Ὅταν ὑπανδρεύθη, ἔγινε σκλάβα τοῦ συζύγου της — καὶ ὅμως, ὡς ἐκ τοῦ χαρακτῆρός της καὶ τῆς ἀδυναμίας ἐκείνου, ἦτο συγχρόνως καὶ κηδεμὼν αὐτοῦ· ὅταν ἀπέκτησε τέκνα, ἔγινε δούλα τῶν τέκνων της· ὅταν τὰ τέκνα της ἀπέκτησαν τέκνα, ἔγινε πάλιν δουλεύτρια τῶν ἐγγόνων της.»⁹⁶

Αναπαράγει, λοιπόν, κι εκείνη με τη σειρά της το παραδεδομένο πρότυπο και οφείλει να βρει γαμπρό με πολλούς κόπους και στερήσεις για τη μεγαλύτερη κόρη της, τη Δελχαρώ, μιας και οι δυο γιοι της μάρκαραν και ο τρίτος βρισκόταν στη φυλακή. Ας σημειωθεί πως από τον τρίτο γιο η ίδια και η κόρη της, η Αμέρσα είχαν δεχτεί βία. Εστιάζοντας στις κόρες της, η Δελχαρώ ακολουθεί τη ζωή της γιαγιάς και της μάνας της, αλλά η Αμέρσα αποστρέφεται το γάμο, ακραία στάση για την εποχή της, ενώ η Κρινιώ δεν έχει έντονη παρουσία στο διήγημα. Γυρνώντας στην κεντρική ηρωίδα, τη Φραγκογιαννού διαπιστώνεται πως θεωρεί υπαίτια για τα βάσανα τα δικά της και γενικότερα των οικογενειών τη γυναικεία φύση, το κορίτσι. «Εἶναι γιὰ νὰ βασανίζεται καὶ νὰ μᾶς βασανίζη, εἶχεν ὑποψιθυρίσει, χωρὶς κανεὶς νὰ τὴν ἀκούσῃ, μέσα της.»⁹⁷ Πιστεύει πως αν λείψουν οι γυναίκες, θα πάψουν και τα προβλήματα για την ίδια και τους οικείους της. «Καὶ ἄλλοτε πάλιν τὴν ἤκουσαν νὰ δογματίζη ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν συμφέρει νὰ κάμνη πολλὰ κορίτσια, καὶ ὅτι τὸ καλύτερον εἶναι νὰ μὴ πανδρεύεται κανεὶς. Ἡ δὲ συνήθης εὐχή της πρὸς τὰ μικρὰ κοράσια ἦτο «νὰ μὴ σώσουν!... Νὰ μὴν πᾶνε παραπάνω! — Τί νὰ σᾶς πῶ!... Ἔτσι τοῦ ἔρχεται τ' ἀνθρώπου, τὴν ὥρα ποὺ γεννιῶνται, νὰ τὰ καρυδοπνίγη!...»⁹⁸ Στη συνέχεια, στρέφεται κατά των ήδη κοινωνικών θυμάτων, των κοριτσιών για να τα σώσει από τα πάθη τους και να λυτρώσει και την κοινωνία από το βάρος τους. Τις περισσότερες σκέψεις της τις κρατά μακριά από την εκκλησία, που ήταν σημαντικό καταφύγιο για τις γυναίκες του καιρού της. Πνίγει την νεογέννητη εγγονή της «Τῆς Φραγκογιαννοῦς ἄρχισε πράγματι νὰ ψηλώνη ὁ νοῦς της. Εἶχε παραλογίσει... Ἐπόμενον ἦτο, διότι εἶχεν ἐξαρθῆ εἰς ἀνώτερα ζητήματα. Ἐκλινεν ἐπὶ τοῦ λίκνου. Ἔχωσε τοὺς δύο μακροὺς, σκληροὺς δακτύλους

⁹⁶ Απαντα, εκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 417

⁹⁷ Ο.π. σελ. 427

⁹⁸ Ο.π. σελ.427-428

μέσα εις τὸ στόμα τοῦ μικροῦ, διὰ νὰ τὸ σκάση»⁹⁹, ἀλλὰ καὶ δολοφονεῖ καὶ πολλὰ κορίτσια, τὰ ὁποῖα συναντᾷ καὶ ἐφόσον τῆς δίνεται ἡ ευκαιρία κατὰ τὸ φευγίό τῆς στα βουνά γιὰ νὰ γλιτώσει ἀπὸ τοὺς τακτικούς που τὴν καταδιώκουν. Οἱ δολοφονίες στο σαλεμένο τῆς μυαλό μοιάζουν νὰ ἔχουν τὴ θεϊκὴ ἐπιδοκιμασία. Στον ἐπίλογο τῆς ζωῆς τῆς χάνεται μπροστὰ στον Ἅγιο Σώστη, καθὼς βυθίζεται στο βάλτο, καθὼς τὴν ἀκολουθοῦν οἱ τακτικοί.

Στὴ «Σταχομαζώχτρα» (1889) ἀξιεπαινη εἶναι ἡ θεία Ἀχτίτσα, μιὰ μεγάλη γυναίκα, βασανισμένη που ἔχασε δυο τὰ παιδιὰ τῆς στὴ θάλασσα καὶ μεγαλώνει τὰ ἐγγόνια ἀπὸ τὴν κόρη τῆς, ἡ ὁποῖα πέθανε στο δεῦτερο τοκετό, ἐνῶ ὁ γαμπρός τῆς ἦταν ἀνάξιος καὶ πούλησε τὴν προίκα τῆς. Ἔχουμε τὴ σπουδαία γιὰγιά με πολλὰ κοινὰ με τὴ χήρα Χαρμολίνα στὴ Θητεία τῆς πεθεράς, που κάνει τὶς δουλειές γιὰ νὰ θρέψει τὰ ἐγγόνια τῆς. «Τί νὰ κάμη, ἔβαλε τὰ δυνατὰ τῆς, κ' ἐπροσπαθοῦσε ὅπως-ὅπως νὰ ζήσει τὰ δύο ὄρφανά. Κατὰ τὰς διαφόρους ὥρας τοῦ ἔτους, ἐβοτάνιζε, ἐμάζωνε ἐλιές, ἐξενοδούλευε... Ἀλλὰ τὸ πρώτιστον εἰσόδημα τῆς θείας Ἀχτίτσας προήρχετο ἐκ τοῦ σταχομαζώματος. Τὸν Ἰούνιον κατ' ἔτος ἐπεβιβάζετο εἰς πλοῖον, ἔπλεεν ὑπερπόντιος καὶ διεπεραιοῦτο εἰς Εὐβοίαν. Περιεφρόνησε τὸ ὄνειδιστικὸν ἐπίθετον τῆς καραβωμένης, ὅπερ ἐσφενδόνιζον ἄλλα γύναια κατ' αὐτῆς, διότι ὄνειδος ἀκόμη ἐθεωρεῖτο τὸ νὰ πλῆη γυνὴ εἰς τὰ πελάγη. Ἐκεῖ, μετ' ἄλλων πτωχῶν γυναικῶν, ἠσχολεῖτο συλλέγουσα τοὺς ἀστάχους, τοὺς πίπτοντας ἀπὸ τῶν δραγμάτων τῶν θεριστῶν, ἀπὸ τῶν φορτωμάτων καὶ κάρρων»¹⁰⁰ Ὑποφέρουν ἀπὸ τὴν πείνα καὶ τὴ βαρυχειμωνιά, μέχρι που ἀνέλπιστα ἐρχεται ἓνα γράμμα ἀπὸ τὸν τρίτο γιο τῆς ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ με συναλλαγματικὴ. Εἶναι ἀγράμματη, ἀλλὰ δέχεται τὴ βοήθεια ἀπὸ τὸν ιερέα που τῆς διαβάζει τὸ γράμμα καὶ ἓνας ἔμπορος ἀπὸ τὴ Σύρο τῆς ἐξαργυρώνει τὸ ἀκριβὲς ποσό καὶ ἔτσι δὲν ἐξαπατάται ἀπὸ τὸν κυρ Μαργαρίτη. Στὸ διήγημα «Τὰ Τελευταῖα τοῦ γέρου» (1925), ἐπίσης, σκιαγραφεῖται ἡ δύσκολη ζωὴ τῆς γριᾶς που παντρεύτηκε ἓναν πολὺ μεγαλύτερο τῆς, ἔκανε παιδιὰ, καὶ ἀναγκάζεται νὰ ἀνέχεται τὸν γαμπρό τῆς καὶ ἀργότερα τὸν ἐγγονό τῆς. «Ἡ μοναχοκόρη τῆς εἶχε χηρεύσει σαραντάρια. Εἶχε δύο παιδιὰ. Ἡ μικρὴ ἐμεγάλωσε πολὺ γρήγορα. Ὁ υἱὸς ἐβγήκε μὸρτης, ὅπως ὅλοι... Ὁ Νιόνιος, μ' ἓνα ὠρολόγι χρυσό, καὶ μὲ μιὰν προξενιά παραφουσκωμένην, εἶχε κάμει τὴν γριὰν νὰ πιστεύσῃ ὅτι εἶχε λεπτὰ. Ἔγινε δεκτὸς ὡς

⁹⁹ Ο.π. σελ. 447

¹⁰⁰ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 2^{ος} τόμος σελ. 116

γαμβρός. Ἐστεφανώθη, καὶ ὄβολόν δὲν εἶχε.»¹⁰¹ Δὲν σταματοῦν οἱ υποχρεώσεις καὶ οἱ ἐγνοίες γιὰ τὴ γυναῖκα ἀπὸ τὴ μικρὴ ἡλικία ὡς τὴ μεγαλύτερη. Καὶ στὸ ἔργο «Ἡ Συντέκνισσα (1903) ἡ ἐστίαση εἶναι ξανά στὴ σκληραγωγημένη γιὰγιά καὶ τὴν προστάτιδα μάνα που εἶναι θεοσεβὴς καὶ τηρώντας τὰ ἔθιμα γιὰ τὴ λεχῶνα καὶ τὸ νεογέννητο παιδί τῆς κόρης πηγαίνει στὸ σπίτι τοῦ ἱερέα κατεβαίνοντας τὸ βουνό με κακοκαιρία φέρνοντας αλεύρι στὴν παπαδιά γιὰ νὰ διαβάσει ὁ παπάς τὸ ἀφίασμα καὶ νὰ ράνει τὴ λεχῶνα καὶ τὸ νεογέννητο. «Ἡ δὲ γερόντισσα ἔπαιρνε τὴν φιάλην τοῦ νεροῦ τοῦ διαβασμένου, ἐπανέστρεφεν ἐν σπουδῇ, ταχύπους καὶ ἀνυπόδητη, εἰς τὸ βουνόν, εἰς τὸ καλύβι, κ' ἐρράντιζε μὲ τὸ ἡγιασμένον νερὸν τὴν λεχώ, τὸ βρέφος, τὴν κλίνην, τὸ λίκνον, τὴν γυναῖκα τὴν ἐκτελέσασαν χρέη μαίας, ἂν τοιαύτη ὑπῆρχε.»¹⁰² Ἡ εὐλαβικὴ, ἀπλὴ γυναῖκα ξανακατεβαίνει ἀπὸ τὸ βουνό πεζὴ σε δυο μέρες καὶ παρακαλᾷ τὸν ἱερέα σε αὐτὴν τὴ δευτέρη γέννα τῆς κόρης τῆς νὰ ἀνέβει νὰ βαπτίσει τὸ φιλάσθενο ἐγγόνι τῆς. Ἀντίστοιχα, στὴ «Ντελησυφέρω» (1904) ἡ Θεῖα Μαριώ, ἡ Ντελησυφέρω ἐκπροσωπεύει τὴ μεγαλύτερη γυναῖκα με πολλοὺς ρόλους, τὴ χήρα μάνα, τὴ σκληραγωγημένη γυναῖκα που καθημερινὰ ἀγωνίζεται, πολεμᾷ γιὰ τὰ ἐγγόνια τῆς, τὴ χήρα νύφη τῆς. Ἡ γειτονιά γνωρίζει τὸ πείσμα τῆς, ἀντιμετωπίζει γυναῖκες καὶ ἄντρες «πόλεμον εἰς τὴν αὐλὴν καὶ εἰς τὸν δρόμον διὰ νὰ σωφρονίσῃ τὴν γειτόνισσαν ἥτις τὴν ἐνωχλοῦσε· πόλεμον εἰς τὸν φοῦρνον διὰ τὰ ψωμιά, πόλεμον εἰς τὸν ἐλαιῶνα, μὲ τοὺς κακοὺς γείτονας· πόλεμον εἰς τὴν ἀγορὰν μὲ τοὺς αἰσχροκερδεῖς καπήλους καὶ τοκογλύφους, πόλεμον εἰς τὰ δημόσια γραφεῖα καὶ τ' ἀρχεῖα μὲ τοὺς καταπιεστὰς ὑπαλλήλους καὶ εἰσπράκτορας· πόλεμον εἰς τὴν ἐκκλησίαν διὰ τὸ στασίδι.»¹⁰³

Στὸ κείμενο «Ὁ Πεντάρφανος» (1905) ἔχουμε μιὰ ἄλλη διάσταση δυο γυναικῶν μεγαλύτερης ἡλικίας, ἡ Ἀρετὴ Καβούλαινα καὶ ἡ Ἀρετὴ Χαρανίνα μαλώνουν γιὰ τὴν ἱεραρχία τους στὸν συγγενικό κύκλο, πιάνονται στα χέρια καὶ καταλήγουν με τραυματισμό ἀπὸ δαγκωματιὰ στὴ Καβούλαινα γιὰ τὸν Στάμο Καβούλη, ὀρφανό νέο που πρόκειται νὰ παντρευτεῖ. «Γίνονται ποτὲ αὐτὲς οἱ δουλειὲς χωρὶς νὰ ἐρωτηθοῦν οἱ συγγενεῖς μεταξύ τους; Μερικοὶ συγγενεῖς μάλιστα εἶναι πολὺ ἀυστηροὶ εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο, ὥστε ἐὰν δὲν ἐρωτηθοῦν νὰ δώσουν γνώμην περὶ τοῦ ὑποψηφίου προσώπου καὶ τῆς οἰκογενείας του, καὶ δὲν κληθοῦν εἰς τοὺς ἀρραβῶνας, εἰς τὰ

¹⁰¹ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 4^{ος} τόμος σελ. 579

¹⁰² Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 584

¹⁰³ Ὁ.π. σελ. 642

μπασίδια, εις τὸ γάμον, οὔτε θέλουν νὰ ἀναγνωρίσουν τὸν νέον ἐξ ἀγχιστείας συγγενῆ, εἴτε νύμφη εἴτε γαμβρὸς εἶναι.»¹⁰⁴ Συγκρούονται ἀγρια γιὰ το ποια θα ἔχει λόγο γιὰ τὸν γάμο τοῦ νέου. Βέβαια, υπάρχουν και παλαιές συγκρούσεις γιὰ τις δυο πρώην συμπεθέρες ἀπὸ τοὺς βιολογικοὺς γονεῖς τοῦ Στάμου. Εἶναι σκληρές γυναῖκες που θέλουν νὰ αποφασίζουν στα πλαίσια τῆς οικογενειακῆς ιεραρχίας.

Στο διήγημα «Ἡ Τελευταία βαπτιστικὴ» (1888) ἡ Σοφούλα Κωνσταντινιά εκπροσωπεῖ τὴν ἀγαθὴ, ἠλικιωμένη γυναῖκα, τὴ σεβάσμιμα οικοδέσποινα με τὰ 39 βαπτιστήρια. Τα κάνει κουλούρες τὴν Μ. Πέμπτη και τις προσφέρει στὴν αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ. Δυστυχῶς ἡ ψυχοκόρη τῆς, ἡ Αθηνά, δὲν προσέχει τὴν τελευταία βαπτιστικιά, τὴ Σοφούλα και τὸ παιδί πνίγεται στο πηγάδι. Αὐτὸ τὸ ἀτύχημα τὸ φέρει βαρέως ἡ γυναῖκα. «Διετήρησε δὲ τὴν πρὸς τὴν ἀθῶαν νεκρὰν στοργὴν τῆς μέχρι εὐσεβοῦς προλήψεως. Ζήσασα ἐπὶ ἰκανὰ ἔτη ἀκόμη, κατεσκεύαζεν ἀνελλιπῶς κατ' ἔτος τῆ Μ. Πέμπτη τὴν κοκκῶνα τῆς ἀτυχοῦς μικρᾶς, καὶ τὴν Κυριακὴν τοῦ Πάσχα, ἅμα ἐπέστρεφε τὸ πρῶν ἀπὸ τῆς λειτουργίας τῆς Ἀναστάσεως ἤνοιγε, τότε μόνον, τὸ ἄχρηστον μεῖναν φρέαρ καὶ ἔρριπτεν εἰς τὸ ὕδωρ τὴν κοκκῶναν καὶ τὰ κόκκινα αὐτὰ τῆς μικρᾶς Σοφούλας τῆς.»¹⁰⁵ Ἀντίστοιχα, στο διήγημα «Τὸ Ἐνιαύσιον θῦμα» (1899) χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ καλοσυνάτη παρουσία τῆς Σειραϊνῶς, μιᾶς μεγαλύτερης σε ἠλικία γυναῖκας που ζεῖ πια μόνη και ἔρημη. Πάντρεψε τὴν κόρη τῆς, τὴν προίκισε και ἔφυγε ἀπὸ τὸ ζευγάρι, ἀν και ἡ κόρη τῆς ἦταν τὸ καταφύγιο τῆς. Ἀκόμα εἶχε χαρίσει τὸ φτωχικὸ τῆς σπιτάκι σε μιὰ γειτονοπούλα γιὰ νὰ παντρευτεῖ και μένει σε ἓνα μισοχαλασμένο σπίτι τῆς Σκυριαρίνας που εἶχε πεθάνει. «Τὸ σπίτι εἶχε πράγματι δύο λιθίνους τοίχους, ἓνα ξυλότοιχον καὶ μισὴν στέγην, ἀνοικτόν, χωρὶς χώρισμα. Ὁ τέταρτος τοῖχος εἶχε καταρρεύσει πρὸ πολλοῦ.»¹⁰⁶ Ἡ Σειραϊνὴ τὸ Κουρτεσάκι κουβαλοῦσε στάμνες με νερό στα σπίτια και παρηγοροῦσε τοὺς ἠλικιωμένους, τοὺς συμπαραστεκόταν «ἦτο συμπαθεστάτη πρὸς τοὺς πάσχοντας, κ' ἐπαρηγόρει τὸν γερο-Γατζῆνον καὶ τὸν γερο-Ζουμπωτλήν, διδάσκουσα αὐτοὺς πῶς νὰ ὑποφέρωσι τὰ γηρατεῖα, οἷτινες εἶχον κοινωνικὴν ὑπόστασιν, καὶ εἶχον υἱοὺς καὶ θυγατέρας.»¹⁰⁷ Εἶναι μιὰ συμπονετικὴ και καλοκάγαθη γυναῖκα.

¹⁰⁴ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 4^{ος} τόμος σελ. 58

¹⁰⁵ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 2^{ος} τόμος σελ. 94

¹⁰⁶ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 219

¹⁰⁷ Ὁ.π. σελ. 218

3.7. Η γυναίκα της γειτονιάς, του κοινωνικού περίγυρου

Στο «Άμαρτίας φάντασμα» (1900) παρατηρούμε την ευλάβεια και την πίστη της Μαχούλας και άλλων γυναικών που προσκυνούν σε ναούς με την αφορμή των εορτών. «ὄπισθὲν τῆς ἤρχετο ἡ Ἀνδρεώλα ἡ Μπαρμπερού, γραῖα εὐλαβῆς, κρατοῦσα φανάριον... Ἡ γραῖα Δεσποινῶ ἡ Μπλήχαινα, τῆς εἶχε σβῆσει ὁ ἄνεμος τὸ ἀπόκερον, τὸ ὁποῖον εἶχε λάβει ἀπὸ τὸ μανουάλι τῆς ἐκκλησίας»¹⁰⁸ Στο «Βαρδιάνος στὰ σπόρκα» (1893) αξίζει να επισημανθεῖ ἡ ἔντονη παρουσία τῶν γυναικῶν τοῦ νησιοῦ που στο φούρνο, στα στενά σοκάκια, στο λιμάνι ὡς ἄλλος χορὸς ἀρχαίας τραγωδίας συζητοῦν με ἔντονη περιέργεια για τις εἰδήσεις για χολέρα, για το καράβι που ἀράξε στο λιμάνι. Τρέφονται με τα νέα και πολλές φορές με την κακολογία. Εμφανίζονται ὁμως και με ἀγαθὴ προαίρεση ἀφήνοντας τροφίμα στον βράχο για να πάρουν οι ἀρρωστοί. Οι γυναίκες ἀσχολοῦνται με τις οικιακές ἐργασίες, ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ φουρνάρισσα Ζαχαρούλα. Αξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ Λενιώ ἡ Γαρμπίνα που βλέπει ὀπτασίες (πίστη σε μαγικά και δεισιδαιμονίες) και πλῆθος γυναικῶν συρρέουν για να μάθουν για τους δικούς τους ἀνθρώπους. Απ' αὐτὴν πρωτομαθαίνει τὴν πικρὴ εἶδηση τῆς χολέρας ἡ θεια Σκευώ. Ἀς μείνουμε και στη γρια Γερακίνα που εἶναι ἡ μόνη που μπορεῖ να συναναστρέφεται με ἀνδρες στο λιμάνι και στο υγειονομικό. «Ὅσον σεβασμία γυνὴ καὶ ἂν ἦτο ἡ γραῖα Γερακίνα, ἐκ τῆς διαρκοῦς προσεγγίσεως πρὸς τὰ ἀρχεῖα καὶ πρὸς τὰ μαγαζεῖα, μετέλαβεν ὀλίγον τοῦ ἀνδρικοῦ ἤθους... ἦτο ἡ μόνη γυνὴ ἣτις ἠδύνατο νὰ ἐμφανίζηται ἀτιμωρητὶ ἐν μέσῳ τῆς διατριβῆς τῶν ἀνδρῶν. Καὶ εἰς τὴν οἰκίαν τῆς ἤρχοντο ὄλαι αἱ συγγενεῖς τῆς καὶ αἱ μὴ συγγενεῖς τῆς αἰ θέλουσαι νὰ πληροφορηθῶσι τι ἀποβλέπον αὐτὰς ἢ τὸ δημόσιον, ἐνδιαφέρον ἢ ἀπλῶς περιέργον, ἢ νὰ μάθωσι περὶ τῶν ἀπόντων συζύγων καὶ τῶν υἱῶν τῶν, ὅσοι δὲν ἐνθυμοῦντο συχνὰ νὰ στείλωσι γράμματα.»¹⁰⁹ Υπάρχει και ἡ ἄλλη ὄψη τῆς συμπεριφορᾶς τῶν γυναικῶν τοῦ κοινωνικοῦ περιγυροῦ. Στο «Ἐρμη στὰ ξένα» (1906) παρουσιάζεται ἡ γυναικεῖα ζήλεια και το κακό τῶν συκοφαντιῶν που ὀδηγοῦν μια νεαρὴ υπηρέτρια και ψυχοκόρη τοῦ ζευγαριοῦ Γιαννάκη τοῦ Ἀργυροῦ και τῆς Ἀρχοντούλας στην αυτοκτονία. Το ζευγάρι ζει στην Αἴγυπτο και ἔχει οικονομική ἀνεση. Ὅταν ἐρχεται στο νησί, ἡ πολυτέλεια τῆς ζωῆς τους προκαλεῖ φθόνο. Θεῖες και ἄλλες γυναίκες κακολογοῦν τὴν ψυχοκόρη, Βανθούλα, για παράνομη σχέση με τον σύζυγο με ντόπια ομιλία. «Τὸ

¹⁰⁸ Ὁ.π. σελ. 226

¹⁰⁹ Ἄπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 2^{ος} τόμος σελ. 567

γνωμικὸν ἤχησεν ὡς προφητεία εἰς τὰ ὄτα τῆς Ἀχτῶς, τῆς κυριωτέρας ἀπ' ὅλες τῆς θειάδες τῆς Ἀρχοντούλας... — Τά, τ' ἦτανε;... Τί τὴν ἤθελες νὰ τὴν πάρης μαζί σου; Κοτζᾶμ ἀναρρούσα, κορίτσι μ'!... Τ' εἶν' αὐτήνη;... Πῶς μαθές; Σοῦ χρειαζότανε μιὰ φοβερή, ἀνεράιδα, νὰ τὴν κουβαλήσης ἐδῶ, ἀπ' τὸ Πόρτο, θὰ πῶ; Τί τὴν ἤθελες, τὴ Βδοκιά, θὰ πῶ; (ἡ Ἀχτῶ δὲν εἶχε ἀκούσει ἀκόμη τὸ ὄνομα τῆς ξένης, ἀλλ' ἔσπευσε ἀθαιρέτως νὰ τὴν ὀνοματίσει οὕτω). Τί σοῦ χρειαζόταν ἡ Μαρουσῶ; (ἄλλο πάλιν ὄνομα τῆς ἔδιδε). Μὲ ὅσα κομμάτια θὰ σοῦ χαλνᾷ μποροῦσες νὰ χορτάσης μισὸ κοπάδι ἀπ' τὰ φτωχοκόριτσα τοῦ μαχαλᾷ της!... Θέλεις πέντε τόπια τσίτι γιὰ νὰ τὴν ντύσης κοτζᾶμ ἀφοράδα ὡς κεῖ ἀπάνω, θὰ πῶ...»¹¹⁰ Ἡ Ἀρχοντούλα ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὰ σχόλια καὶ συγκρούεται με τὸ κορίτσι. Ἡ Βανθούλα ἀρνείται νὰ γυρίσει μόνη τῆς στὴν πατρίδα τῆς καὶ τελικὰ αυτοκτονεῖ.

Στὴν «Ἀποκριάτικη νυχτιά» (1892) τὴν προσοχὴ κινεῖ ἡ παρουσία πολλῶν γυναικῶν σὲ φτωχικὰ σπίτια σὲ μιὰ αὐλὴ στὴν Αθήνα. Ὁ Σπύρος Βεργουνδῆς (θυμίζει τὸν Παπαδιαμάντη κατὰ τὴν παραμονὴ τοῦ στὴν Αθήνα) παρατηρεῖ καὶ προβάλλει τὶς ἀπλές, λαϊκὲς γειτόνισσες ποὺ μαλώνουν μετὰξὺ τους, σχολιάζουν τὰ συμβάντα. Στὸν ὄροφο ἡ οικογένεια τοῦ κυρ Ζαχαρία με δυο κόρες ἀνύπαντρες. «ἡ Μελπομένη καστανή, κοντούλα, εὐτραφής, χλωμή, αἰσθηματικὴ, ρομαντικὴ, ἡ Κυριακούλα, στακτερόξανθος, ὑψηλὴ, λιγνὴ, ἰσχνή...γοητεύουσα μὲ τὸν τρόπον καὶ ἀπογοητεύουσα μὲ τὸν λόγον, θωπεύουσα μὲ τὸ βλέμμα καὶ σχίζουσα μὲ τὴν γλῶσσαν, εἶχε πολλὰς δωδεκάδας ἐργολάβων, εἰς ὅλους ἔδιδεν ἐλπίδας, καὶ ὅλους τοὺς ἐπερίπαιζε.»¹¹¹ Ἡ οικογένεια δέχεται ἐπισκέψεις ἀπὸ ἐπίδοξους γαμπροὺς τῆς Ἀποκριῆς. Στὸ ἰσόγειο τρεῖς νοικάρισσες «ἡ κυρα-Κατίγκω ἡ Χρίσταινα, μετὰ τῆς ἀγάμου ἀδελφῆς τῆς Φρόσως, καὶ ἡ γρια-Βαγγελὴ ἡ Λεμονοῦ, μετὰ τῆς κόρης τῆς τῆς Γεώργαινας, καὶ ἡ Σταματούλα ἡ Γεμενίτσα μετὰ τῆς ψυχοκόρης τῆς τῆς Μαρούσας, ἐμάλωναν διὰ κάθε τι» καὶ «στὸ ὑπόγειο ἡ πλύστρα με τὴν κόρη τῆς, τὴν Σταματούλα.»¹¹² Στὸ «Ἀπόλαυσις στὴ γειτονιά» (1900) συνεχίζει νὰ δεσπάζει τὸ γυναικεῖο κουτσομπολιό, ἡ γυναικεῖα σκληρὴ περιέργεια γιὰ τὰ νέα τῆς γειτονιάς, ποὺ μεταφέρονται με τὶς παραλλαγές τους καὶ αποτελοῦν τὸ μέσο γιὰ τὴν κοινωνικὴ παρουσία τῶν γυναικῶν. Βέβαια, τὸ θέμα εἶναι τραγικόν, ἀφορᾷ τὴν κηδεῖα ἐνός

¹¹⁰ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 4^{ος} τόμος σελ. 79

¹¹¹ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 2^{ος} τόμος σελ. 307

¹¹² Ὁ.π. σελ. 301

νεαρού αγοριού που αυτοκτόνησε για τα μάτια της Νανίας, ανεψιάς της Παναγιώταινας. Οι γυναίκες συνωστίζονται στην ταράτσα και παρατηρούν, μέχρι και απολαμβάνουν της σκληρές εικόνες του θανάτου. Ο Παπαδιαμάντης δηκτικός λέει: «Καὶ τὸ βάσανον τοῦ ἀτυχοῦς νεκροῦ ἔμελλεν ὄσονούπω νὰ τελειώσῃ. Ἀπῆλθε μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ εὕρῃ εἰς ἄλλον κόσμον ὀλιγωτέραν περιέργειαν.»¹¹³

«Οἱ Κουκλοπαντρεῖς» (1903) αποτυπώνουν τις σχέσεις μεταξύ των γυναικῶν της γειτονιάς με ξεσπάσματα και αλληλοκατηγορίες, με καβγάδες και ἀπὸ τις δυο πλευρές. Ἡ Ζαφείρενα, υπενοικιάστρια σε κάποια ἀθλια δωμάτια μαζί με μια νοικιάρισσα την Πολυτίμη κακολογούσαν και ἐδιώχναν ὅλες τις νοικιάρισσες. Ἡ Ζαφείρενα παντρεύει την κόρη της, την Ευγενικούλα με ἓναν αργόσχολο, ἀν και υπήρχαν κατηγορίες ἀπὸ τη γειτονιά πως ἡ κόρη δεν ἦταν, ὅπως ἔπρεπε. Ὁ γάμος της δεν πετυχαίνει, ζει μόνη και νηστική και ἡ μάνα της την ξαναδέχεται στην κάμαρα της για να γεννήσει. «Ἄφηνε τὴν γυναῖκά του νηστικὴν. Τὴν ἄφηνε σβηστήν. Ἀργοῦσε τὸ βράδυ στὰ καπηλειά, καὶ τὴν ἄφηνεν ἐπὶ ὥρας μοναχὴν της. Αὐτὴ ἦτον τεσσάρων μηνῶν ἔγκυος, καὶ λιγουροῦσε ἡ καρδιά της.»¹¹⁴ Μια ἄλλη γειτόνισσα, ἡ Μαργαρώ κατηγορεῖται ἀπὸ την Ζαφείρενα ὅτι δέχεται ἓναν ἀντρα, οἱ κακολογίες συνεχίζονται μέχρι που ἔφυγε ἀπὸ την αυλή ἡ Μαργαρώ. Καὶ ἡ Πολυτίμη ζει δύσκολα, εἶναι φτωχή, ράβει, εἶναι υπηρέτρια και δέχεται καβγάδες ἀπὸ τον πρώην ἀντρα της και τον Βασίλη που συχνά ἔρχεται στην κάμαρα της. Μέχρι που ξενοικιάζει κι αὐτή. Τα σχόλια, οἱ προσβολές τὴν ἄρρωστούν και ἡ Ζαφείρενα ἀρχίζει πια να καβγαδίζει με την κόρη της. Στο «Ὁ Γείτονας μὲ τὸ λαγοῦτο» (1900), ἀθηναϊκὸ διήγημα, ἐκτὸς ἀπὸ τον Βαγγέλη, οἱ ἄλλες πρωταγωνίστριες εἶναι ὅλες γυναίκες, που νοικιάζουν ετοιμόρροπα δωματιάκια σε μια κοινὴ αυλή. Ὁ Παπαδιαμάντης μεταφέρει τους μικροκαβγάδες τους με οξύμειο ἀντί, θυμίζει, ἀπὸ την ἀποψη αὐτὴ τις Κουκλοπαντρεῖς. Οι γυναίκες της γειτονιάς ἐναντιώνονται, προσβάλλουν την Σταυρούλα, υποτιθέμενη ξαδέρφη του Βαγγέλη, ἀλλὰ και την υπερασπίζονται, ὅταν ο Βαγγέλης πρόκειται να φέρει στην κάμαρα του μια ἄλλη γυναίκα. Γράφει με καθαρεύουσα και δημοτικὴ γλῶσσα ο Παπαδιαμάντης: «Τότε ἡ Σταυρούλα, παραδόξως, ἐπεκαλέσθη τὴν ὑποστήριξιν τῶν ἄλλων γυναικῶν, τῶν τέως ἀσπόνδων πολεμίων της. Σὰν ἤκουσαν ἐκεῖναι ὅτι τὴν διώχνει, διὰ νὰ φέρῃ τὴν -λεγάμενη-... ἔγιναν τὸ ἓνα της μαζί με τὴν Σταυρούλαν, κ' ἐκήρυξαν πόλεμον

¹¹³ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 260

¹¹⁴ Ὁ.π. σελ. 567

κατὰ τοῦ Βαγγέλη καὶ τῶν σχεδίων του. Τώρα διὰ πρώτην φορὰν ἐπηγγέλλοντο ὅτι ἐπίστευον εἰς τὴν συγγένειαν τῆς Σταυρούλας.»¹¹⁵ Παρατηροῦμε ἐντονη, κακὴ συμπεριφορά, σχόλια καὶ προσβολές ἀπὸ τις γειτόνισσες πρὸς τὴ νεοφερμένη Σταυρούλα, ἀλλὰ καὶ μετὰ μιὰ παράξενη συμμαχία. Οἱ γειτόνισσες παρεμβαίνουν στὴ ζωὴ τῶν ἄλλων, κρίνουν καὶ κατακρίνουν

Στο «Ἄλλος τύπος (1903)» ὁ συγγραφέας παρουσιάζει τὴν μητέρα Ολυμπία, μιὰ φιλόθηρσκη καὶ συμπονετικὴ γυναίκα, ποὺ φιλοξενεῖ στὸ σπίτι τῆς τὸν μπαρμπα-Μάρκο, τὸν ὁποῖο ἀποπέμπει λόγῳ τῆς συνεχοῦς ἀντιλογίας του. Μετὰ τὸν φιλοξενεῖ καὶ ἡ παπαδιά ποὺ τὸν διώχνει δυσανασχετόντας μετὰ τὰ λόγια του. «Μά, μὴν τὸν ἀκοῦς, τὸν παπά, μπαρμπα-Μάρκο!... Ὁ παπὰς ἔτς' εἶναι· εὐκόλα θυμώνει, καὶ πάλι ξεθυμώνει... θὰ τοῦ περάσῃ... Ἡσύχασε...» Εἶναι τυπικὰ φιλόθηρσκη, ἐκφράζει ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ξαναμείνει κοντὰ τους, ὅμως ὅταν ἀκούει πὼς ὁ παπα-Γρηγόρης θὰ ξαναδεχτεῖ τὸν μπαρμπα-Μάρκο παγώνει «ἐνέκρωσε, κέρωσε κι ἀπόμεινε. Τῆς ἴρθης πάλι... ἐψέλλισε.»¹¹⁶ Ἡ θρησκευτικὴ τῆς συνείδηση φτάνει ὡς ἐκεῖ. Ὁ μπαρμπα-Μάρκος χαρακτηριστικὰ λέει: «Βάρδα ἀπὸ γυναῖκες, παιδιά!»¹¹⁷ Στὸ «Μακρακιστίνα» (1906) ἔχουμε ἀκόμη μιὰ περίπτωση γυναίκας, τῆς κυρα Γιωργούλας ποὺ υποκριτικὰ ἐμφανίζεται ὡς φίλη καὶ εἰρηνεύτρια σε ἓνα ζευγάρι, τὴ Διονυσία καὶ τὸν Καίσαρα Ὁρδινάριο. Παρουσιάζεται ὡς καλὴ χριστιανὴ ποὺ νοιάζεται γιὰ τὰ προβλήματα τῆς Διονυσίας καὶ τοὺς συνεχεῖς καβγάδες τοῦ ζευγαριοῦ. Προσφέρεται νὰ βοηθήσει γιὰ νὰ βρουν ἄλλο δωμάτιο, ὅταν ἡ σπιτονοικοκυρὰ θέλει νὰ φύγουν. Ἀλλὰ ἐνῶ ρωτᾷ τὴν κυρα Ρήνη γιὰ δωμάτιο γιὰ τὴν οἰκογένεια, ταυτόχρονα κακολογεῖ καὶ διαβάλλει τὸ ζευγάρι. Τὸ ἴδιο κάνει καὶ ἡ σπιτονοικοκυρὰ ἡ Μπήλιω ποὺ λέει σε ἓναν νοικάρη στὴ δημοτικὴ γλῶσσα. «Τί νὰ σοῦ πῶ, παιδί μου; Εἶναι τρικολόρο ὄλοι τους. Ἡ Ἀγλαῖτσα, τὸ μεγάλο κορίτσι, εἶναι ἀπὸ τὸν πρῶτον ἄνδρα, δὲν εἶναι παιδί τοῦ Καίσαρα. Ἡ κυρὰ μοῦ εἶπε, μεταξύ μας (καὶ ἔταπείνωσεν ἡ Μπήλιω τὴν φωνήν), πὼς αὐτὸς ἐκατήντησε, στὸ μεθύσι τοῦ ἐπάνω, ἀκόμα καὶ νὰ χαδέψη μὲ ἄσχημο σκοπὸ τὸ κορίτσι!! Ἴσως εἶναι. Δὲν θέλω νὰ τὸ πιστέψω. Ζηλεύονται ἀναμεταξύ τους· αὐτὸ εἶναι. Ἡ Κατίνα εἶναι

¹¹⁵ Ὁ.π. σελ. 302

¹¹⁶ Ἄπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ.598

¹¹⁷ Ὁ.π. σελ. 599

παιδί του. Μὰ τὴν Τυχούλα, τὴ μικρὴ, δὲ θέλει νὰ τὴν βλέπῃ ὁ Καίσαρας. Τὸν τρώει κακὴ ὑποψία. Εἶναι, λέει, παιδί τοῦ γιατροῦ. Τίνος γιατροῦ; Αὐτοὶ ξέρουνε.»¹¹⁸

Στο «Μάννα καὶ κόρη» (1914), ανολοκλήρωτο διήγημα του Παπαδιαμάντη καὶ πάλι ἔχουμε τὴν παρουσία γυναικῶν τῆς γειτονιάς. Ἡ Ζωγράφω, βασανισμένη καὶ πτωχὴ γυναίκα με πολυμελὴ οικογένεια δέχεται βοήθεια ἀπὸ τὴ γειτονιά καὶ μάλιστα ἀπὸ γειτόνισσες που ἦταν ἐπίσης φτωχές, ἀπὸ τις ὁποῖες υπήρχε γνήσιο ενδιαφέρον, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ εὐπορὴ γειτόνισσα δὲν τὴν βοηθά. «Μία τῶν γειτονισσῶν ἦτον ἀρχόντισσα παλαιά, ἀπὸ καλὴν οἰκογένειαν, ἀρχίσασα τώρα νὰ πτωχεύῃ· μία ἦτο πλουσία ἐν ἐνεργείᾳ. Αἱ ἄλλαι ἦσαν πτωχαί, σχεδὸν ὅσον καὶ αὐτή. Καὶ ὅμως αὐταὶ τὴν ἐβοηθοῦσαν τὸ κατὰ δύναμιν. Ἡ ἀρχοντοξεπεσμένη ἢ παλαιὰ ἐπεριποιεῖτο τὴν Ζωγράφω· τὴν ἐφίλευε πολλὰ πράγματα. Ἡ Ζωγράφω ἐφιλοτιμεῖτο νὰ φαίνεται χρήσιμος πρὸς αὐτὴν καὶ τῆς ἔκαμνε διαφόρους ἐκδουλεύσεις. Ἡ πλουσία, ἢ τωρινή, τὴν ἀπέπεμψε μὲ ἄδεια χέρια ἀπὸ τὸ σπίτι τῆς καὶ ἀπὸ τὴν αὐλὴν τῆς.»¹¹⁹ Ἡ γρῖα Κακαβάραινα καὶ ἡ κόρη τῆς, τὸ Μελαχρῶ εἶναι γυναῖκες κακεντρεχεῖς που μαλώνουν με τὴ γειτονιά, «Ἦσαν στρίγλες μὲ ὄνομα, μὲ τὸ νάμι τους βγαλμένο, ἐπίφοβοι ἀληθῶς γυναικες· κακολογοῦν καὶ καταριοῦνται τις γειτόνισσες, ἀλλὰ καὶ τὴ Ζωγράφω καὶ ὁ μικρὸς τῆς γιος, ὁ Στέλιος πεθαίνει. «Τὸ ἓνα τὸ ματάκι τῆς νὰ βγῆ, Παναϊά μ'! διώρθωσεν ἐν κατακλείδι ἢ γραῖα. Τὸ ματάκι τῆς τὸ ζερβί. Ἡ γραῖα ἤξευρε τί ἔλεγε· καὶ ὠμιλοῦσε βεβαίως συνθηματικὴν γλῶσσαν, ἣτις πρέπει νὰ ἦτο καταληπτὴ εἰς τὰς ὑποχθόνιους δυνάμεις. Δύο ματάκια εἶχεν, ἀναμφιβόλως, κατ' ἀλληγορικὴν ἔννοιαν ἢ Ζωγράφω, τὸν Γιάννην καὶ τὸν μικρὸν Στέλιον.»¹²⁰ Στὸ διήγημα «Ὁ Ἀβασκαμὸς τοῦ Ἀγᾶ» (1896) οἱ γυναῖκες τῆς γειτονιάς παρακολουθοῦν ἓνα Ἀγᾶ καὶ ἡ θεῖα Σειραϊνῶ, τὸν βασκάνει. Πράγματι, ὁ ἀγᾶς ἀρρωσταίνει καὶ πεθαίνει. «Τὸν παραμονεύει καὶ τὸν συναντά. Τοῦ μιλά στη σκιαθίτικη διάλεκτο. «Ἔτσι ἤθελα νὰ σὲ καλησπερίσω. Εἶχα καιρὸ νὰ σὲ ἰδῶ. — Καλωσύνη σου, εἶπε χαμογελῶν ὁ Ἀγᾶς. — Βλέπω ὅτι ἀχάμνηνες. — Πῶς; — Ἀδυνάτισες πολὺ, νὰ μὴν ἀβασκαθῆς, Ἀγᾶ μου. Δὲν σ' ἐσήκωσε τὸ χωριὸ μας. — Ἀλήθεια; — Ἀδύνατος, ἐχλώμιανες πολὺ. Ποῦ νὰ μὴ σ' ἀβασκάνω. Κερί μοναχὸ εἶσαι. Ἐσώθηκες στὸν ἀπάν' κόσμον.»¹²¹

¹¹⁸ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 4^{ος} τόμος σελ. 161

¹¹⁹ Ὁ.π. σελ. 511

¹²⁰ Ὁ.π. σελ. 512

¹²¹ Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 3^{ος} τόμος σελ. 147

Στο διήγημα «Τὸ «Ἰδιόκτητο» (1925) ὁ Παπαδιαμάντης αναφερόμενος στὴν κυρία Σπυριδοῦλα ποὺ εμφανίζεται φιλόθρησκη καὶ πονόψυχη, ἡ ὁποία διατηρεῖ σπῆτι με κοπέλες, ἀγγίζει τὸ θέμα τῆς πορνείας ἐπιλέγοντας τὴν καθαρεύουσα. «Ἦτον ἰδιόκτητο, βλέπετε, τὸ κατάστημα. Κανεὶς δὲν ἤμποροῦσε νὰ παραπονεθῆ. Καὶ ἂν πολλοὶ παρεπονοῦντο, τίς τοὺς ἤκουεν; Αἱ καλαὶ οἰκοκυράδες τῆς γειτονιάς ἐταλάνιζον τὴν κατάστασιν αὐτήν. Τί καλὰ παραδείγματα ποὺ θὰ ἰδοῦν τὰ κορίτσια τοὺς! Τί σεμνὰ ἦθη ποὺ θὰ μάθουν τὰ παιδιά τοὺς!»¹²²Καυτηριάζει τὴν «ἠθική» τῆς γειτονιάς «Ἄλλ' αἱ καλαὶ οἰκοκυράδες εἶχον δωμάτια δι' ἐνοίκιον μέσα εἰς τὰς ἀλλὰς των, καὶ τὰ ἐνοικίαζον μὲ ἄδρὸν ἐνοίκιον εἰς ὅλες τίς Λουῖζες καὶ τίς Γιουζεφίνες καὶ τίς Μαρίκες, αἵτινες εἶχον πάντοτε τοὺς δικούς των καὶ τοὺς φίλους των καὶ τοὺς ὑποστηρικτάς των, κ' ἐπλήρωνον ἐμπροθέσμως πάντοτε καὶ προκαταβολικῶς.»¹²³Εἶναι ἀκόμα μιὰ ἀνάληπτη εἰκόνα τῆς κοινωνίας ποὺ σκιαγραφεῖται ρεαλιστικά.

¹²² Ἀπαντα, ἐκδόσεις Δόμος, 4^{ος} τόμος σελ.570

¹²³ Ὁ.π.

4. Διαπιστώσεις-συμπεράσματα

Απομονώνοντας τα πραγματικά στοιχεία του κειμένου (βιογραφικά, αυτοβιογραφικά) δεν τροφοδοτούμε την περιέργεια μας χωρίς να ερευνήσουμε τους μετασχηματισμούς που έχουν υποστεί, ώστε να πάψουν να έχουν μόνο προσωπικό χαρακτήρα και να έχουν γίνει ανθρώπινο υλικό και αναπόσπαστο στοιχείο του έργου (Φαρίνου Μαλαματάρη, 1987, σ. 19). Τόσοι ανθρώπινοι χαρακτήρες γυναικών μπορούν και αναπαριστούν το γυναικείο φύλο της εποχής του Παπαδιαμάντη στη Σκιάθο και στις φτωχές περιοχές της Αθήνας.

Ως προς τη γλωσσική ποικιλία είναι εκείνη που συνθέτει φυσικότητα τη γυναίκα. «Μυρμηκιούν οι λέξεις από την άκρα δεξιά ως την άκρα αριστερά της γλωσσικής κλίμακας.» (Ελύτης, 1996, σ. 54). Η γλώσσα η ελληνική, λοιπόν, σε καμιά φάση της από τις τόσο πολλές και τις τόσο διάφορες «δια πάντων των αιώνων» δεν αρνήθηκε στον Παπαδιαμάντη την υπηρεσία της και αυτός πάλι δεν άφησε καμιά γωνιά που να μη στήσει ευλαβικά το αυτί του για να ακούσει είτε η φωνή ερχόταν από τα ομηρικά έπη, είτε από τα ρόδινα ακρογιάλια της γλώσσας μας (Λορεντζάτος, 1985, σσ. 262-263). Με τη γλωσσική ποικιλία του οι γυναίκες συστήνονται φυσικά και απλά, ομολογούν τις σκέψεις τους, αφηγούνται τη ζωή τους. Στο λεξιλόγιο του απηχούνται κοινωνικές αξίες για τα δυο φύλα και κοινωνικές συνήθειες που διευκολύνουν ή περιορίζουν τις γυναίκες π.χ. διαδικασίες κληρονομικής μεταβίβασης της εξουσίας, υποχρεώσεων, αγαθών, είδη γάμου, προίκα, συναλλαγές στην καθημερινότητα, εργασίες (Γκασούκα, 2002, σ. 93). Τα διηγήματα μπορούν να θεωρηθούν πηγή πληροφοριών για τη ζωή των γυναικών της εποχής του, την κοινωνική τους θέση, τον τρόπο που συμπεριφέρονται στον μικρόκοσμο τους, τις εσωτερικές δυνάμεις που διαθέτουν.

Παρατηρούνται στοιχεία από τη ζωή του συγγραφέα στα διηγήματα, αν και ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του Παπαδιαμάντη και η απομόνωση που επέλεγε, επέτρεψε να γίνουν γνωστές λίγες πτυχές του προσωπικού του βίου. Περνά τα παιδικά του χρόνια στη Σκιάθο, το αγαπημένο του νησί και μεγαλώνει έχοντας εικόνες, μνήμες,

από τη Σκιάθο, συμπεριφορές και την ομιλία από τις απλές και βασανισμένες γυναίκες του τόπου του. Ο Παπαδιαμάντης προέρχεται από οικογένεια με βαθιά, θρησκευτική πίστη και πατέρα ιερέα. Η μητέρα του είναι ένα πρότυπο αγάπης και προσφοράς για τα παιδιά της. Η οικογένεια είναι πολυμελής και με σοβαρά, οικονομικά προβλήματα. Μια από τις αδερφές του, η Ουρανία, παντρεύεται και παίρνει για προίκα το σπίτι της οικογένειας. Οι άλλες παραμένουν ανύπαντρες. Ακόμα, ο συγγραφέας φεύγει στην Αθήνα για σπουδές, όπου παραμένει και βιοπορίζεται χωρίς να εκπληρώσει την «υποχρέωση» να τις προικίσει και να φροντίσει για το γάμο τους. Πάντα όμως νοιάζεται και προσπαθεί να τις στηρίξει οικονομικά, εκείνες δεν εργάζονται και ζουν μια στερημένη ζωή, αλλά και σύμφωνη με τα πρότυπα της σκιαθίτικης κοινωνίας για το γυναικείο φύλο. Ο ίδιος δεν παντρεύεται και ζει μοναχικά. Στην Αθήνα νοικιάζει δωμάτια σε φτωχογειτονιές, συναναστρέφεται με ταπεινούς και ταλαιπωρημένους ανθρώπους και παρατηρεί κι εκεί τη γυναικεία παρουσία, τις συνήθειες, τα βάσανα, τις κοινωνικές νόρμες για τη θέση της απλής γυναίκας, τελικά, αφουγκράζεται τον πολυσύνθετο ψυχισμό της. Όταν αρρωσταίνει ο αδερφός του, επιφορτίζεται και με την προστασία της δικής του οικογένειας. Ο ίδιος επιστρέφει με επιβαρυσμένη υγεία στη Σκιάθο και δέχεται τη φροντίδα από τις αδερφές του μέχρι και το θάνατο του. Δεν μπορούν όμως να προσδιοριστούν με ακρίβεια στο σύνολο τους τα αυτοβιογραφικά στοιχεία στα διηγήματα, υπάρχουν διάσπαρτα σε πλευρές του χαρακτήρα των ηρωίδων του.

Σε μικρογραφία δίνονται στα σκιαθίτικα διηγήματα, που είναι τα περισσότερα, τα πάθη, οι ζήλεις, τα μίσση, οι έρωτες, οι φόνοι, τα ατυχήματα των γυναικών. Στα αθηναϊκά διηγήματα ο συγγραφέας ως απλός παρατηρητής, σοβαρός και κοινωνικός αναλυτής γράφει για τη γυναίκα στις νέες, λαϊκές και μικροαστικές συνοικίες, στις οποίες μεταφέρονται ήθη και έθιμα από την ύπαιθρο, διηγήματα που χαρακτηρίζονται από υφολογική και θεματική ενότητα με την έκφραση των απόψεων του για την αναπτυσσόμενη αστική τάξη, αλλά και γενικότερα για την ελληνική κοινωνία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα (Λεφάκη, 2011, σ. 273). Παρουσιάζονται κυρίως γυναίκες κάθε ηλικίας, περισσότερο της γειτονιάς νοικοκυρές, βιοπαλαίστριες, με πολλά παιδιά έχοντας την ευθύνη της οικογένειας. Είναι συνήθως νοικοκυρές, σιδερώνουν, κεντήτριες, μοδίστρες και κάποιες πωλήτριες ή δασκάλες (Χαριτίδου, 2011, σσ. 522-523). Λείπει από την Αθήνα το κοσμοπολίτικο στοιχείο που δεν ενδιαφέρει τον

Παπαδιαμάντη, ο οποίος σκέκεται σε θέματα φτώχειας, βίας, πορνείας, κοινωνικής υποκρισίας. Ο κόσμος του, οι άνθρωποι δεν είναι ούτε άγγελοι, ούτε άγιοι. Είναι άνθρωποι με αμαρτίες, με πάθη και εγωισμούς με οργή, με καλωσύνη, με ανθρωπιά (Μπαστιάς, 1962, σ. 143).

Είναι αξιοσημείωτο ότι ένας άνδρας, ο Παπαδιαμάντης, βαθιά θρησκευόμενος αποδίδει τέτοιο πλήθος πληροφοριών δημιουργώντας ένα γυναικοκεντρικό έργο για το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Συγκεκριμένα, η παιδική ηλικία συνάδει με την ανεμελιά, τη σκανδαλιάρικη διάθεση των κοριτσιών στην Ξομπλιαστήρα, στα Ωχ! βασανάκια, ενώ η ομορφιά προκαλεί τον θαυμασμό και κάποτε γεννά τον αγνό και τρυφερό έρωτα, όπως δίνεται στο Θέρος-Έρωσ. Συνήθως τα κορίτσια φαίνονται ευαίσθητα, τρυφερά και προστατευμένα στο οικογενειακό πλαίσιο χωρίς η σκιαθίτικη κοινωνία να ενδιαφέρεται διόλου για τη μόρφωση τους. Στον αντίποδα ο Παπαδιαμάντης ζωντανεύει τη σκληρή μοίρα κάποιων μικρών κοριτσιών, όπως της Μόρφως στην Παιδική Πασχαλιά που βιώνουν την ορφάνια, επιβάλλονται πολλές ευθύνες σε αυτά πέρα από το τρυφερό της ηλικίας τους. Στην Αθήνα από την άλλη είναι κλεισμένα στο σπίτι για να προστατευθεί η τιμή και η κοσμιότητα τους. Στον Καλόγερο δεν έχουν την ευκαιρία απόδρασης στη φύση ή τη δυνατότητα κοινωνικοποίησης με τον περιορισμό τους στην οικία και με βασική τους φροντίδα τις δουλειές του σπιτιού. Η «προϊκα» της κόρης κατά τον κοινωνικό κανόνα είναι η τιμιότητα της, αντίθετα η όποια ελευθερία, για παράδειγμα στο Νάμι της στηλιτεύεται έντονα από τον κοινωνικό περίγυρο. Η φτώχεια μάλιστα, η συνοδευόμενη από την πείνα και τις κακουχίες, όπως γλαφυρά αποδίδεται στον Πατέρα στο σπίτι είναι συχνή και αδυσώπητη στο μέγαλωμα τους.

Ο διηγηματογράφος με ιδιαίτερη ευαισθησία ασχολείται με τη νεαρή γυναίκα, την ανύπαντρη. Τα κάλλη της αποδίδονται με περισσή ευγένεια στο Ολόγυρα στη λίμνη και στο Όνειρο στο κύμα. Όλες τους «με τα απεικάσματα των πιθανών ανθρώπινων τύπων που κάποτε νομίζεις ότι και τα ονόματα τους ακόμα πλάστηκαν επί τούτο.» (Ελύτης, 1996, σ. 23). Η Ακριβούλα, το Δελχαρώ, η Πολύμνια, η Μοσχούλα και πόσες ακόμα, είναι γοητευτική η πινακοθήκη των γυναικών. Η νεαρή γυναίκα είναι αδύνατη, όμορφη, με λευκή επιδερμίδα, ευαίσθητη στις αρρώστιες και υποτονική. Απόλυτη

έγνοια είναι η κόρη να ετοιμάσει την προίκα της, ανάγκη που προκαλούσε μεγάλη αγωνία στις φτωχές οικογένειες. Υπάρχουν δυο είδη προίκας α) το σπίτι που θα έμενε το νέο ζευγάρι, οι γονείς της νύφης έδιναν στον γαμπρό μπουλέτι, σημείωμα για τα προικιά β) το κοριτσιάτικο, από τον γαμπρό στη νύφη, από τους εύπορους ηλικιωμένους που ήθελαν να παντρευτούν νεαρά κορίτσια.

Άλλοτε οι γονείς ακολουθούν την ηλικία των κοριτσιών στη σειρά του γάμου, άλλοτε αυτή η σειρά παραβλέπεται. Στο Ποία εκ των δυο εκφράζεται η απορία του Παπαδιαμάντη πως ο επίσημος αρραβωνιαστικός της Βάσως παντρεύεται τελικά την μεγαλύτερη Ευθυμία που έχει σωματική αναπηρία και φέρει προικώο ένα σπίτι. Η Αρχόντω στο Θέρος-Έρωσ η νεαρή γυναίκα δεν έχει κανέναν λόγο για τον γάμο της, ο οποίος είναι οικογενειακή υπόθεση. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της νέας στα Συχαρίκια. Παραμένει πίσω στο πατρικό της, όταν γίνεται το προξενιό της στο σπίτι του γαμπρού. Σίγουρα, οι άγραφοι κοινωνικοί κανόνες καταδικάζουν τον έρωτα των νέων ή τις όποιες προσωπικές τους επιλογές. Η Σεραϊνώ, Η Μαλαμώ, η Ακριβούλα του Ζαχαράκη με υπομονή περιμένουν τον γαμπρό. Και η νεαρή βοσκοπούλα στο Καμίνι αντιπροσωπεύει τις κοπέλες που πιέζονταν να παντρευτούν έναν άντρα κατά πολύ μεγαλύτερο τους παίρνοντας και το κοριτσιάτικο, προίκα από τον γαμπρό. Η αποστολή τους συνήθως ήταν να μεγαλώνουν τα παιδιά του συζύγου από τον προηγούμενο γάμο. Ο συγγραφέας προχωρά περισσότερο δείχνοντας τη σκληρή ζωή άλλων νεανίδων με την Υπηρέτρα και τη Στοιχειωμένη κάμαρα. Άλλοτε σαν την Ουρανώ ζουν με τον πατέρα και φροντίζουν το σπίτι ή ακόμα δυσκολότερα εκτός από την ορφάνια έχουν να αντιμετωπίσουν την αναλγησία του οικογενειακού περιβάλλοντος. Καθηλωτική είναι η ιστορία της Αρετής που δέχεται την απόπειρα δολοφονίας εναντίον της και την κακολογία από τον πατέρα της και τη μητριά της. Η εστίαση είναι κυρίως στις βασανισμένες νέες, όπως στη Βλαχοπούλα του, όπου η Φλώρα ξενοδολεύει στην Αθήνα, δέχεται σεξουαλική παρενόχληση και αναγκάζεται να γυρίσει στο χωριό της μητέρας της, αλλά και εκεί σπλώνεται το όνομα της με συκοφαντίες. Τελικά, ο Παπαδιαμάντης επιλέγει να δώσει ένα τέλος κοινωνικά αποδεκτό με τη Φλώρα να παντρεύεται τον Ζήσο.

Και μετά τον αρραβώνα συνεχιζόταν ο αγώνας για να φτάσει ο πολυπόθητος γάμος. Αν η περίοδος της μνησθείας παρατείνονταν, όπως στη Ρήνη στο Κουκούλωμα, τότε η κοινωνική κατακραυγή συνόδευε τη γυναίκα. Η κοπέλα μερικές φορές δείχνει εγκαρτέρηση και προσμένει τον αρραβωνιαστικό (Αμερικάνος, Το άνθος του γιαλού), άλλοτε παραμένει στωικά σε έναν κακό αρραβώνα (Ελαφροϊσκιωτοι) ή δέχεται προσβολές σαν την Ουρανίτσα για την αγνότητα της κατά την περίοδο του αρραβώνα στο διήγημα το Νησί της Ουρανίτσας. Τα ωραιότερα θηλυκά πλάσματα είναι σφραγισμένα για να πεθάνουν από αρρώστια, από κακοτυχία ή από μαγικά. Η τελειοποίηση της ομορφιάς των ηρωίδων του Παπαδιαμάντη βρίσκεται στο θάνατο (Άγρας, 1979, σ. 165).

Η παντρεμένη γυναίκα μπορεί να είναι ευτυχισμένη και να απολαμβάνει τον σεβασμό, ειδικά όταν ο γάμος είναι μετά από χηρεία, τότε έχει δικαιώματα και επιλέγει τον νέο σύζυγο, όπως κάνει η Μαρία του Πετρή στην Αγάπη στον κρεμνόν. Ακόμα, ο διηγηματογράφος επιμένει στη Βλαχοπούλα να δείξει τον πολλαπλό ρόλο της γυναίκας στην ύπαιθρο που είναι νοικοκυρά, μητέρα ή στον Έρωτα στα χιόνια με την άοκνη, εργαζόμενη μυλωνού. Η παντρεμένη γυναίκα προσφέρει μη αναγνωρισμένη εργασία, εντός και εκτός του σπιτιού, κάνει αγροτικές δουλειές αμισθί. Τα όρια στην επικοινωνία των δυο φύλων είναι πιο μεταβλητά στις παραδοσιακές κοινότητες, στις αγροτικές εργασίες, στις θρησκευτικές συνήθειες εξαιτίας της μακρόχρονης απουσίας των ναυτικών, σε αντίθεση με τα κοινωνικά πρέπει στα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Στο Γάμο του Καραχμέτη παρουσιάζεται τραγικά η υποτιμημένη θέση της γυναίκας, η οποία δεν έχει λόγο ούτε ως έγγαμη. Η τεκνοποίηση βαραίνει τη γυναίκα, αλλά και η στειρότητα οφείλεται μόνο σε αυτήν. Σεμνή, ενάρετη, πιστή πρέπει να είναι η σύζυγος, έγκλειστη με αποδοχή της ιδεολογίας του φύλου της, με βαρύνουσα προσοχή στην έννοια της τιμής, της ντροπής, της κοσμιότητας, της σεμνότητας π.χ. η υπέρβαση των καθορισμένων ορίων στην ερωτική συμπεριφορά είναι ανεπίτρεπτη για τη γυναίκα και καθόλου για τον άντρα. Η Κουμπίνα πειθαρχεί στις απαιτήσεις του άντρα της που θέλει να ξαναπαντρευτεί και να αποκτήσει απογόνους, εντούτοις φέρεται τρυφερά στη δεύτερη γυναίκα του Κουμπή, ανατρέφει μέχρι και παιδιά τους. «Το άρωμα της αγιότητας νιώθει ο άνθρωπος στο αντίκρυσμα της γυναίκας του Κουμπή. Η Κουμπίνα ανήκει στους ιδανικούς εθελοντές της πενίας. Τίποτα δεν έχει δικό της παρά την πίστη της στο Θεό και την αγάπη για τον διπλανό της.» (Μπαστιάς,

1962, σ. 124). Το έργο του Παπαδιαμάντη δείχνει τις προκαταλήψεις και αναδεικνύει τα στερεότυπα και την έμφυλη συλλογική αναπαράσταση της γυναίκας της εποχής του.

Η ζωή των παντρεμένων γυναικών στη Σκιάθο έχει επιπρόσθετα βάσιμα εξαιτίας της μακροχρόνιας απουσίας των ναυτικών αντρών, αφού οι ίδιες αναπληρώνουν την αντρική παρουσία στο σπίτι, ενώ παράλληλα το κοινωνικό πρότυπο τις θέλει πιστές και υπομονετικές. Η πλειοψηφία των σκιαθίτικων διηγημάτων έχει επίκεντρο τη γυναικεία μορφή μέσα σε ένα ιδιόμορφο, μητριαρχικό μοντέλο, οι περισσότερες από αυτές ανήκουν στα χαμηλά, οικονομικά στρώματα. Επιπλέον, το θρησκευτικό τους αίσθημα γίνεται εντονότερο με παρακλήσεις για την ασφαλή επιστροφή των αγαπημένων τους (στο Αγνάντεμα), ταυτόχρονα δε λείπουν και τα μαγικά για να δουν το ταξίδι των δικών τους (στο Δημαρχίνα νύφη), αλλά και κάποιες φορές επισημαίνεται η εκτροπή τους από την «τάξη», για παράδειγμα η Καραβοκυρού καταφεύγει στο ποτό ξεγελώντας τη μοναξιά της. Όταν πάλι κακοπαντρεύονται ή χηρεύουν, τότε τα οικονομικά προβλήματα αυξάνονται, γιατί συνήθως δεν έχουν αμοιβόμενη εργασία και τη φροντίδα τους την αναλαμβάνει ο άντρας της οικογένειας, για παράδειγμα ο Γιαννός στην Μαυρομαντηλού. Σε περίπτωση που τις καταλογίζεται μοιχεία, η ζωή τους γίνεται αβίωτη, όπως στο διήγημα, η Φωνή του δράκου που ο Παπαδιαμάντης αναπαριστά την περίπτωση της Σοφούλας, την οποία εγκαταλείπει ο άντρας της και τη στηρίζει οικονομικά και ψυχολογικά η αδερφή της, η Κρατήρα. Και ο γιος της, ο Κωστής υποφέρει από το στίγμα του δήθεν νόθου.

Η μάνα για τον συγγραφέα είναι ιερό πρόσωπο, κι επιθυμεί να δείξει το μεγαλείο της αγάπης της σε διάφορα διηγήματα (Γράμμα στην Αμερική, Βάρδιανος στα Σπόρκα, η Χολεριασμένη, Για την περηφάνεια), αγάπη που υπερβαίνει τους όποιους γεωγραφικούς, οικονομικούς, κοινωνικούς περιορισμούς. Στο Γούτου Γουπατού ο Μανώλης με τη σωματική και νοητική στέρηση μεγαλώνει με την μητρική αγάπη. Άλλες φορές ο διηγηματογράφος επιλέγει να παρουσιάσει τη μάνα ως τραγική ηρωίδα. Οι γυναίκες (και με τον μητρικό ρόλο) είναι φορείς του καλού και του κακού, γυναίκες με υπερκόσμιες δυνάμεις (φόβος και γοητεία) προσωποποίηση αρχαίων πνευμάτων και νυμφών, γυναίκες που γίνονται ηθικοί αυτουργοί και παρακινούν τις πράξεις των

αντρών. Διακατέχονται από βαθιά και περίπλοκα αισθήματα, αγωνίες, εσωτερικές συγκρούσεις, απογοητεύσεις που εκδηλώνουν με τη δράση-λόγο, αλλά και με τις σιωπές τους. Ακόμα και οι θετικοί χαρακτήρες (επιδοκιμασία του Παπαδιαμάντη) όχι σπάνια έχουν αναστατωμένο ψυχισμό (Ερωτοκρίτου, 2010, σ. 60). Στο Θάνατος κόρης η καλοκάγαθη κυρα-Σοφούλα σε μια ακόμη σύγκρουση της κόρης της, Σεραϊνώς και της νύφης της καταριέται για μοναδική φορά την κόρη της και τα σκληρά της λόγια πραγματοποιούνται με αποκορύφωμα το θάνατο της κόρης και τη δικιά της αβάσταχτη τιμωρία. Άλλες φορές η μάνα εμφανίζεται σκληρή, καταπιεστική (Η φαρμακολύτριά, Στρίγλα μάνα) για να επιβάλλει τη θέληση της και τους κοινωνικούς περιορισμούς στα παιδιά της.

Παρούσες και οι υπομονετικές χήρες και κυρίως οι πεθερές, άλλοτε απογοητευμένες, άλλοτε ράθυμες και άλλοτε σκληρές, αυταρχικές. Πάντως έχουν κυριαρχικό ρόλο και μπορούν να μετατραπούν σε φουρτουνιασμένη θάλασσα για να υπερασπιστούν τα παιδιά τους (Γράμμα της πενθεράς), άλλες φορές γίνονται θυσία, όπως η Χαρμολίνα για να τα βοηθήσουν συνεχίζοντας να υπηρετούν τα εγγόνια και τον γαμπρό. Τα βάσανα τους κορυφώνονται αντιμετωπίζοντας τον θάνατο των παιδιών, την αβάσταχτη μοναξιά ή τα τραγικά ατυχήματα (Μυρολόγι της φώκιας), κατά συνέπεια κάποιες φορές η ψυχή τους σκληραίνει (Αποσώστρα). Εντυπωσιακή είναι η επιβολή τους στις οικογένειες κυρίως του γιου (Φώτα ολόφωτα) ή και η σκληρότητα και η απανθρωπιά μερικών απ'αυτές και φτάνουν ως ηθικοί αυτουργοί μέχρι και στη δολοφονία (Η χτυπημένη, Το χριστόψωμο).

Ανάλογη είναι και η ζωή για τις γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας. Η Αχτίτσα στη Σταχτομαζώχτρα βγαίνει και δουλεύει για να συντηρήσει τα ορφανά εγγόνια της, η Μαριώ στη Ντελησυφέρω αγωνίζεται πεισματικά στον μικρόκοσμο της για τα εγγόνια της και τη νύφη της. Στη Φόνισσα, ο Παπαδιαμάντης με τη Χαδούλα τη Φραγκογιαννού συμπυκνώνει και μετουσιώνει τη σκληρή ζωή, τα γυναικεία πρότυπα και τις στερεοτυπικές αντιλήψεις που διαταράσσουν τον ψυχικό κόσμο της γυναίκας, η οποία φτάνει στο φόβο της θηλυγονίας και στις επακόλουθες παιδοκτονίες. Σύμφωνα με το εθιμικό δίκαιο ή τον νόμο του χωριού διαπιστώνεται η διακριτική μεταχείριση των γυναικών και η «κατωτερότητα», μιας και στην ανδροκρατική

κοινωνία είναι σαφής ο διαχωρισμός σε αρσενικές και θηλυκές κλίμακες αξιών (Γκασούκα, 2002, σ. 92). Οι γυναίκες με ρόλο σημαντικό, αν και πολλές φορές δείχνουν ασυνήθιστες, κινούν τα νήματα της ιστορίας, κάποιες παραβαίνουν τους κοινωνικούς κανόνες και φτάνουν και στη ρήξη με το ίδιο τους το περιβάλλον.

Οι γυναίκες του κοινωνικού περίγυρου έχουν διαρκή παρουσία στα παπαδιαμαντικά διηγήματα. Στα σκιαθίτικα αυτές οι ομάδες των γυναικών με ευλάβεια και πίστη συρρέουν για να προσκυνήσουν σε ναούς (Το Αγνάντεμα) ή σαν «χορός» τραγωδίας με περιέργεια μεταφέρουν τις ειδήσεις, σχολιάζουν, κακολογούν. Ελάχιστες, κυρίως μεγαλύτερες γραιίες, είναι κοινωνικά αποδεκτό να συνομιλούν και να συναναστρέφονται με τους άντρες (Βάρδιανος στα Σπόρκα). Κάποτε δείχνουν αλληλεγγύη και βοηθούν, όσους και όσες βρίσκονται σε μεγάλη ανάγκη. Αλλά συνήθως σπέρνουν την κακία και τις διαβολές, όπως στην Έρμη στα ξένα. Οι γυναίκες του άμεσου οικογενειακού περιβάλλοντος και της γειτονιάς με τα σχόλια τους για δήθεν παράνομη σχέση της νεαρής υπηρέτριας και ψυχοκόρης ενός εύπορου ζευγαριού, οδηγούν τη νέα στην αυτοχειρία. Στα αθηναϊκά, όμοια η γειτονιά έχει έντονα φιλοπερίεργη παρουσία με ρόλο παρατηρητή και κριτή, αν και δίπλα τους διαπιστώνονται σοβαρά κοινωνικά προβλήματα με διάλυση οικογενειών, με επιθετικές συμπεριφορές. Στην αποκριατική νυχτιά οι γειτόνισσες μαλώνουν και σχολιάζουν, στην Απόλαυση στη γειτονιά η γυναικεία περιέργεια εξάπτεται παρακολουθώντας μια κηδεία, στις Κουκλοπαντριές πάλι ο συγγραφέας διηγείται τα ξεσπάσματα και τις αλληλοκατηγορίες τους, όπως και στον Γείτονα με το λαγούτο οι λαϊκές γυναίκες ξεσπαθώνουν, άλλοτε πάλι κάνουν ανακωχή για να προστατεύσουν μια νέα γειτόνισσα ή βοηθούν μια φτωχή γυναίκα στο Μάνα και κόρη.

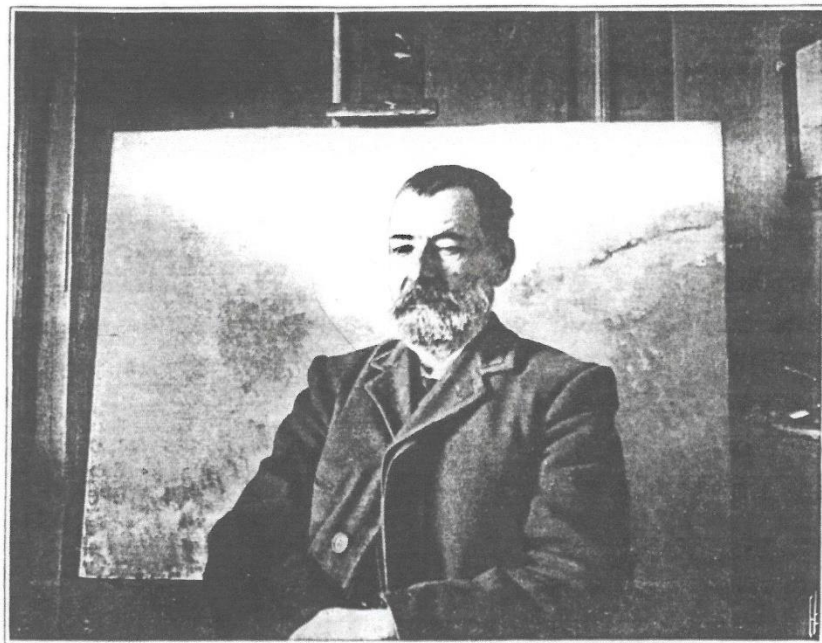
Κάποιες φορές ο Παπαδιαμάντης διατυπώνει τολμηρές και πρωτοπόρες απόψεις π.χ. για τον πολιτικό γάμο στο Χωρίς στεφάνι. Δεν αρκείται σε ηρωίδες που αποτελούν έμφυλα και ταξικά πρότυπα, δημιουργεί ανατρεπτικές γυναίκες που αν και δεν καταργούν τα έμφυλα όρια, τα θέτουν σε δοκιμασία π.χ. η Χαρμολίνα, η Χαδούλα. Το μέγεθος και το πλήθος των πληροφοριών του παπαδιαμαντικού έργου, το βιωματικό και ρεαλιστικό αποτελεί την ακούσια συμβολή του στη διαμόρφωση της κοινωνικής ιστορίας των γυναικών (Γκασούκα, 2002, σ. 91). Γράφει για τη βία κατά

των γυναικών στο Πολιτισμός εις το χωρίον, εκεί η φουρνάρισσα, Θοδωριά κακοποιείται, και στην Αθήνα η Αχιλλείνα αναφερόμενη σε έναν παλιότερο ενοικιαστή ομολογεί ότι εκείνος βιασπραγούσε προς τη γυναίκα του. Αγγίζει την κοινωνική υποκρισία για τους οίκους ανοχής στο Ιδιόκτητο. Αρχίζει να διαπιστώνει τις ανεπαίσθητες μεταβολές στις κοινωνικές και διανθρώπινες σχέσεις που οδηγούν σε ρωγμές της κυρίαρχης έμφυλης τάξης π.χ. η συνειδητή απόρριψη του γάμου από την Αμέρσα, αλλά και ο τρόπος ζωής των γυναικών στις αυλές της Αθήνας με τον σύντροφο τους στην Απόλαυση στη γειτονιά (Γκασούκα, 2002, σ. 92).

Κλείνοντας ας επισημανθούν τα ακόλουθα. Ως προς την αξία της λογοτεχνίας στη εκπαιδευτική διαδικασία θεωρώντας πια σημαντικές τις γλωσσικές ποικιλίες, το νέο πρόγραμμα σπουδών του 2021 δίνει τη δυνατότητα της αξιοποίησης τους, οι εκπαιδευτικοί μπορούν και να αλληλοβοηθηθούν σε εκπαιδευτικές κοινότητες πρακτικής και να εντάξουν οργανικά τις παραδεδομένες, αλλά και τις σύγχρονες γλωσσικές μορφές στα μαθήματα τους. Η εφαρμογή του προγράμματος σπουδών στις σχολικές αίθουσες θα το επιβεβαιώσει και σίγουρα μπορεί να μελετηθεί σε μελλοντικές έρευνες. Ακόμα, η αναπαράσταση του γυναικείου φύλου από τη ματιά και τη γλωσσική μοναδικότητα του Παπαδιαμάντη προσφέρει πολλές αφορμές για σκέψη και δημιουργεί το αναπόδραστο ερώτημα, που μπορεί να αποτελέσει θέμα μελλοντικής εργασίας πώς είναι η Ελληνίδα γυναίκα του 21^{ου} αιώνα, πόσο άλλαξε, πόσο ζει την ελευθερία και την κατοχυρωμένη συνταγματικά ισότητα μέσα από τους πολλαπλούς της ρόλους και πώς αυτό εκφράζεται μέσα από τον γλωσσικό της κώδικα.

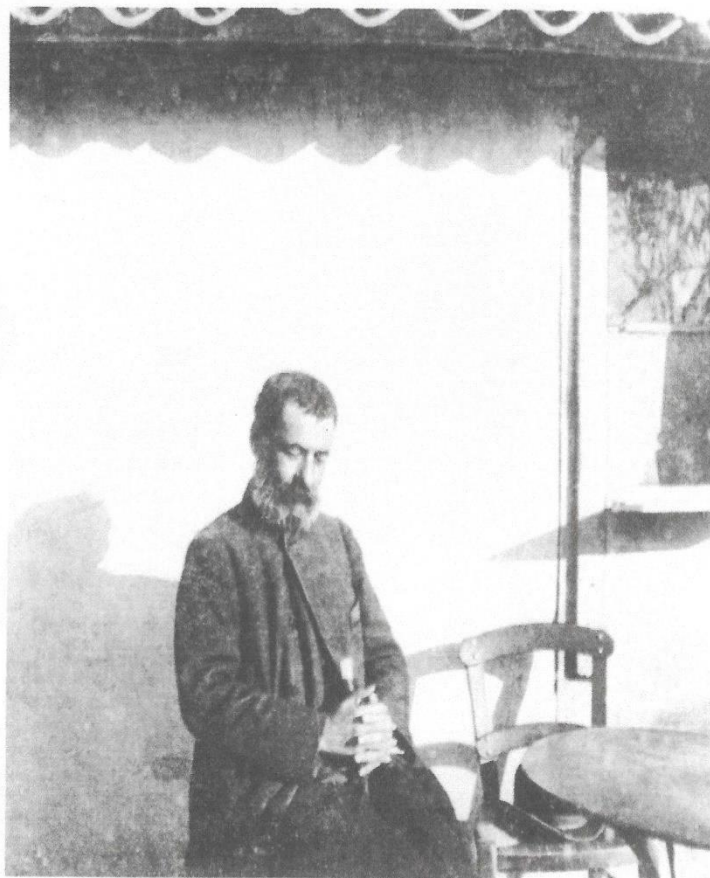
5. Παράρτημα

Φωτογραφίες από το λεύκωμα Παπαδιαμάντη του Φώτη Δημητρακόπουλου
(Δημητρακόπουλος, Λεύκωμα Παπαδιαμάντη, 2001)

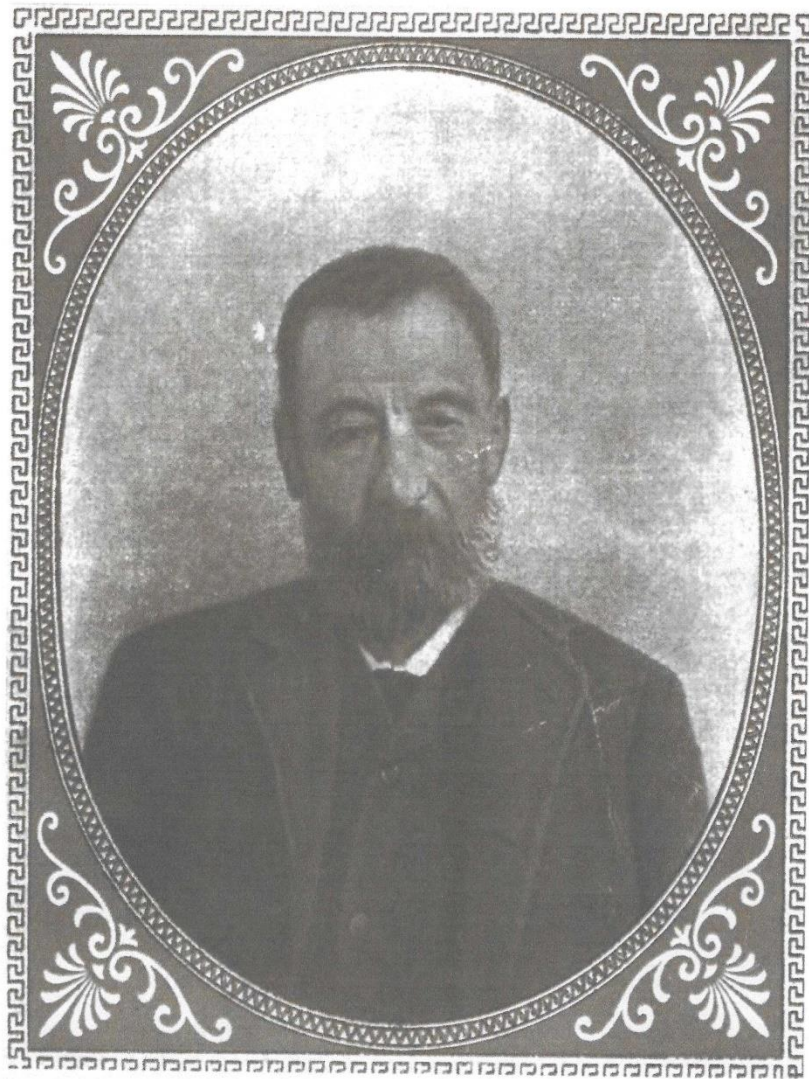

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ
('Ανέκδοτος φωτογραφία του ζωγράφου κ. Γ. Χατζοπούλου.)

Ό Καλλιτέχνης, Σεπτέμβριος 1911, σ. 212

Η φωτογραφία του Παπαδιαμάντη από τον Νιρβάνα το 1906

Φωτ. Γ. Χατζόπουλου (1908). Εγχρωμη φωτολιθογραφία εξώφυλλου
των εκδόσεων Ηλία Δικαίου

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Άγρας, Τ. (1979). Πως βλέπουμε σήμερα τον Παπαδιαμάντη. Στο Τριανταφυλλόπουλος (Επιμ.), *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Είκοσι κείμενα για τη ζωή και το έργο του*. Αθήνα: Εκδόσεις των φίλων.
- Αθανασόπουλος, Ε., Κοκκινάκη, Ε., & Μπίστα, Π. (2013). *Ιστορία νεοελληνικής λογοτεχνίας Α,Β,Γ λυκείου* (Υπουργείο παιδείας και θρησκευμάτων, πολιτισμού και αθλητισμού εκδ.). Αθήνα: Διόφαντος.
- Βαλέτας, Γ. (1940). *Παπαδιαμάντης. Η ζωή, το έργο και η εποχή του*. Ελλάδα: Τυπογραφείο Πρωινής.
- Γκασούκα, Μ. (2002). Πλευρές της έμφυλης ταυτότητας στον Παπαδιαμάντη . Β διεθνές συνέδριο για τον Α. Παπαδιαμάντη 1-5 Νοεμβρίου 2001. Αθήνα: Δόμος.
- Δελβερούδη, Ρ. (2001). *greek language,gr*. Ανάκτηση 12 21, 2023, από Πύλη για την ελληνική γλώσσα: https://www.greek-language.gr/greekLang/studies/guide/thema_a9/index.html
- Δημητρακόπουλος, Φ. (2001). *Λεύκωμα Παπαδιαμάντη*. Ergo.
- Δημητρακόπουλος, Φ., & Χριστοδούλου, Γ. (1994). *Φύλλα εσκορπισμένα. Τα παπαδιαμαντικά αυτόγραφα*. Αθήνα, Ελλάδα: Καστανιώτη.
- Ελύτης, Ο. (1996). *Η μαγεία του Παπαδιαμάντη*. Αθήνα, Ελλάδα: Ύφιλον/βιβλία.
- Ερωτοκρίτου, Α. (2010). *Βιβλίο εκπαιδευτικού*. Λευκωσία, Κύπρος: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Λευκωσίας Κύπρου, Υπηρεσία ανάπτυξης προγραμμάτων.
- Κακριδή-Φερράρι, Μ. (2007). *Πύλη για την ελληνική γλώσσα*. Ανάκτηση 1 20, 2024, από https://www.greek-language.gr/greekLang/studies/history/thema_02/index.html
- Κακριδή-Φερράρι, Μ., Κατή, Δ., & Νικηφορίδου, Β. (2007). *Γλωσσική ποικιλία και σχολική εκπαίδευση. Γλωσσικός υπολογιστής*. Ανάκτηση 2 24, 2024, από Πύλη για την ελληνική γλώσσα: https://www.greek-language.gr/greekLang/studies/history/thema_02/04.html
- Καμπερίδης, Λ. (1996). Α διεθνές συνέδριο για τον Α.Παπαδιαμάντη (1991). Αθήνα: Δόμος, εταιρεία Ευβοϊκών σπουδών.
- Καραποτόσογλου, Κ. (1988). *Ετυμολογικό γλωσσάρι στο έργο του Παπαδιαμάντη*. Αθήνα: Δόμος.
- Καρτσάκης, Α. (2012, 2 8). *Τα θρησκευτικά στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση της Κρήτης*. Ανάκτηση 10 4, 2023, από http://theologoi-kritis.sch.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=503:2012-03-29-12-03-22&catid=65:2008-12-29-20-40-10&Itemid=54

- Καρυολαίμου, Μ. (2022). Γλωσσική κοινότητα. Στο Μ. Σ. Γούτσος Δημήτρης (Επιμ.), *Κοινωνιογλωσσολογία*. Αθήνα, Ελλάδα: Gutenberg.
- Κοτρώτσιου-Λόντου, Τ. (2004, 4). Το ελληνικό γλωσσικό ζήτημα. *Επιστημονικό θήμα*(3). Ανάκτηση 11 5, 2023, από https://www.syllogosperiklis.gr/old/ep_bima/epistimoniko_bima_3/kotrotsou.pdf
- Λεφάκη, Μ. (2011). Η διαγραφή των χαρακτήρων στα αθηναϊκά διηγήματα του Παπαδιαμάντη. *Γ διεθνές συνέδριο για τον Α. Παπαδιαμάντη. 1*. Αθήνα: Δόμος.
- Λιοντάκης, Χ. (χ.χ.). *Το σκοτεινό τρυγόνι*. Μπάστας-Πλέσσας.
- Λορεντζάτος, Ζ. (1985, 12). Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης.
- Μαντάς, Ά. (χ.χ.). *100 μεγάλοι Έλληνες. Οι κορυφαιοί όλων των εποχών*. Ανάκτηση 11 7, 2023, από Πανελλήνιο σχολικό δίκτυο: <https://users.sch.gr/amalsk/Arheio/7Issue/1BiografiaPapadiamandi.pdf>
- Μιχάλης, Α. (2008). Ελευθερία και αναγκαιότητα στη γλώσσα. *Παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο*(3), σ. 20.
- Μπαστιάς, Κ. (1962). *Ο Παπαδιαμάντης, δοκίμιο*. Αθήνα, Ελλάδα: Εκδοτική Αθηνών.
- Νιρβάνας, Π. (χ.χ.). *Φιλολογικά απομνημονεύματα*. Αθήνα: Ιωάννα Κολλάρο Βιβλιοπωλείο Εστία.
- Ντίνας, Κ., & Ζαρκογιάννη, Ε. (2009). *Διδακτική αξιοποίηση των νεοελληνικών διαλέκτων, η περίπτωση του ιδιώματος της Αφάντου Ρόδου*. Θεσσαλονίκη, Ελλάδα: University studio Press.
- Παπαδιαμάντης, Α. (1997). *Άπαντα, Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης*. (Ν. Τριανταφυλλόπουλος, Επιμ.) Αθήνα, Ελλάδα: Δόμος.
- Παπαζαχαρίου, Δ., & Ράλλη, Α. (2022). Κοινωνιογλωσσολογία. Στο Τ. Ν. Λεκάκου Μαρία (Επιμ.), *Εισαγωγή στη Γλωσσολογία* (σσ. 446, 473). Αθήνα, Ελλάδα: Gutenberg.
- Παππάς, Π., & Τζόσεφ, Μ. (2022). Κοινωνιογλωσσολογία. Στο *Εισαγωγή στη κοινωνιογλωσσολογία*. Αθήνα, Ελλάδα: Gutenberg.
- Πολίτης, Λ. (2002). *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (11η εκδ.). Αθήνα, Ελλάδα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Ρωμαίος, Κ. (1979). Το γλωσσικό ιδίωμα της Σκιάθου και οι διάλογοι του Παπαδιαμάντη. Στο Τριανταφυλλόπουλος (Επιμ.). Ελλάδα: Οι εκδόσεις των φίλων.
- Τζακώστα, Μ. (2022). Γλώσσα, κοινωνία και διάλεκτος. Στο Μ. Σ. Γούτσος Διονύσης (Επιμ.), *Κοινωνιογλωσσολογία* (σσ. 109-112). Αθήνα, Ελλάδα: Gutenberg.
- Τσάκωνας, Δ. (1981). *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (Τόμ. 3). Αθήνα, Ελλάδα.
- Τσίγκου, Μ. (2015). Η τύχη της γλωσσικής ποικιλίας ως φορέα πολιτισμού στη μετάφραση. Στο Τ. Γ. Αριστοτέλειο Θεσσαλονίκης (Επιμ.), *Πρακτικά 4ης Συνάντησης Ελληνόφωνων Μεταφρασεολόγων "Η μεταφρασεολογική Έρευνα και η Μεταφραστική Πρακτική στον Ελληνόφωνο Χώρο"*. Θεσσαλονίκη. Ανάκτηση 10 6, 2023, από https://www.frl.auth.gr/sites/4th_trad_congress/pdf/tsigkou.pdf

Φαρίνου Μαλαματάρη, Γ. (1987). *Αφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη 1887-1919*. Αθήνα: Κέδρος.

Χαριτίδου, Γ. (2011). Γυναικείες μορφές στα αθηναϊκά διηγήματα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. *Γ διεθνές Συνέδριο για τον Α. Παπαδιαμάντη. 1*. Σκιάθος: Δόμος.

Ξενόγλωσση

Vitti, M. (2016). *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Οδυσσέας.